

Кириш

Ўзбекистон қарийб 150 йиллик мустамлакачилик зулмидан қутулиб 1991 йил 31 августда ўз сиёсий мустақиллигини эълон қилди.

Мустақилликка эришилгандан кейин ўтган 12 йил ичида у иқтисодий ва маънавий мустақилликка эришиш бўйича ҳам кўп ютуқларни қўлга киритди.

Миллатнинг тарихий хотирасини ёдга туширмай, ўзлигини англашига йўл очмай туриб маънавий юксакликка, пировардида иқтисодий юксакликка ҳам эришиб бўлмайди. Шўролар даврининг якка ҳокимлик коммунистик мафкураси барча ҳудудларда бошқа миллатлар каби ўзбек халқининг ҳам тили, дини, тарихи, маданияти, урф — одатларини менсимасдан узоқ вақтлар маънавий тушкунликда ушлаб турди.

Бир неча авлод ўзининг бой маънавиятидан ажралган холда тарбияланди. Истиклол туфайли бутун миллат олдида ўз маънавиятини қайта тиклаш, ўзлигини англашдек буюк ва кечиктириб бўлмайдиган вазифа турар эди.

Шунинг учун ҳам маънавият масаласини Республика Президенти И.Каримов давлат сиёсати даражасига кўтарди.

Хусусан Президентимизнинг 1994 йил 23 апрелда Республикамизда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини тузиш тўғрисида, 1996 йил 9 сентябрда эса «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш» тўғрисида; 1999 йил 3 сентябрдаги «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб — қувватлаш тўғрисида»ги фармонлари ва 1998 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора — тадбирлари тўғрисида» махсус қарори қабул қилинди.

«Маънавият —деб таъкидлайди И.Каримов инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч —қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт — саодат бўлмайди. Нафақат кўхна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг қўллаб мисолларини беради». (И.Каримов «Ўзбекистон буюк келажак сари» Тошкент 1998 йил 62 — бет).

Ўзбекистон ўтмишининг оғир оқибатларини бартараф этишга тангликдан чиқиб олишга, иқтисодий мустақилликка эришиб ривожланган мамлакатлар сафига қўшилишга имкон беради, ҳамма нарсага табиий бойликлар, унумли ер қудрати, иқтисодий ва илмий — техникавий, инсоний ва маънавий салоҳиятга, етарли куч —қувватга эгадир. Энг муҳими бу диёрда меҳнатсевар ва истеъдодли халқ бор.

Маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун қалбан ва виждонан ақл ва қўл билан меҳнат қилиш керак. Бу ҳазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди. Фожеалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди.

1—мавзу: Маънавият тушунчаси, унинг келиб чиқиши, жамиятдаги ўрни РЕЖА

1. Мустақиллик ва маънавият.

2. Маънавиятнинг таркибий қисмлари.

Республикада ўзбек халқининг руҳияти, турмуш тарзи ва анъаналарига асосланиб иқтисодий ислохотларнинг асосий тамойиллари ишлаб чиқилди. Булар иқтисодиётни сиёсатдан устуворлиги, ўтиш даврида давлат бош ислохотчи бўлиши, қонун устуворлиги, муҳтож оилаларни ижтимоий ҳимоялаш, бозор муносабатларига босқичма — босқич ўтиш, эволюцион йўл кабилардир. Бу муаммо — вазифалар амалга оширилса халқ фаровонлиги ўсади, ватан куч — қудрати ортади, давлат мустақиллиги мустаҳкамланади. Шу бешта тамойилни халқ онгига сингдириш, тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб бориш зарур.

Энг асосийси Мустақиллик ва истиқлол, мустақиллик тарбияси, мафкураси, маънавияти сингари руҳий жараёнларни тадқиқ этиш шу куннинг муҳим масаласидир.

Мустақилликнинг моҳияти куйидагилардан иборат:

- мустақиллик—иймон эътиқод эркинлиги ва давлат рамзларига эга бўлиш

- мустақиллик—миллий қадрият, маънавият ва маданият, маърифат ва дин—диёнат озодлиги

- мустақиллик давлатнинг миллий чегараси; иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан дахлсизлиги.

- мустақиллик—муайян давлатнинг бошқарувига ва унинг ички ишларига ҳеч кимнинг аралашмаслиги.

- мустақиллик—миллий тилнинг давлат мавқеига эга бўлиши

- мустақиллик—миллий армиянинг барқарорлиги, ягоналиги ва унинг бошқаларга бўйсинмаслиги.

- мустақиллик-давлат ҳудудидаги ер ости ва ер усти бойликлари, шунингдек унга тегишли чегара осмоннинг дахлсизлиги...

- мустақиллик-ташқи мамлакатлар билан ҳар қандай алоқа ва муносабатлар эркинлиги.

- мустақиллик-ўз пулига эга бўлиш.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти даврига ўтишда халқимизнинг маънавий қиёфасини ўзгартирмай туриб ўз мақсадимизга тўла эришолмаймиз. Юксак маънавиятли комил инсонни тарбиялаш ҳозирги даврнинг муҳим вазифаларидан биридир. Маънавиятли одам деганда иймонли, эътиқодли одам тушунилади. Эътиқод бирор нарсага зиёда ишонишдир. Инсонга ишониш ўша одамни атрофлича ўрганиш натижасида пайдо бўлади. Жон — жонига сингиб кетади. Уни сўндириш, йўқотиш мумкин эмас. Ислом дини янги ташкил топаётган пайтларда «қувғинлик даврида мусулмонлар тортган ғам, кулфатларни тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо саҳобалар ўз эътиқодига содиқ бўлибгина қолмай, балки ўз қабиладошлари орасида ислом нурини тарқатиш билан банд бўлдилар». Инсонни ҳаётга йўналиш берадиган, бу маънавиятдир.

Маънавиятни жамиятга таъсири — бу тараққиётнинг асосий омили ҳисобланади. Мустамлакачилик даврида босиб олинган мамлакатлар маънавияти ўлдирилган, барбод қилинган. Айниқса араблар, мўгуллар олимларни, ақлли кишиларни қирдирган, ахлоқларни мақтаган. Бу сиёсатни Россия империяси амалдорлари ҳам амалга оширган. Миллий онгимиз ривожланишига қаршилик қилди, тарихимиз ўқитилмади. Халқимиз ўз қадри — қийматини билишига имконият яратилмади. Халқимизнинг кадр — қиймати, маънавияти бир неча минг йиллар олдин шаклланган ва ривожланган. Хитойда бундан 3400 йил олдин ҳам бизнинг маънавият тўғрисида фикр юритилган. Марказий Осиёда яъни эрамыздан аввалги бир мингинчи йилларида муқаддас «Авесто» гувоҳлик беришича ҳақ билан ҳақсизлик кураши ғояси бўлган. Муҳаммад Алайхи — саломнинг китоби «Қуръони Карим» ва Ҳадислар тўлалигича маънавиятдир.

Амир Темур ўзининг буюк империясини ташкил қилишда маънавиятга асосий эътибор қаратган. У «Давлатнинг қудрати — адолатдадир» деган эди. Буюк мутафаккир А.Навоий ўз асарларида адолатга, одилликка, меҳнатсеварликка инсон маънавиятига асосий эътибор берган. Тасаввуфда — инсон руҳини шакллантириш комилликка етишдир дейилган.

Японияда маънавият масаласи II — жаҳон урушидан кейин ҳал қилинган. Япония раҳбарлиги урушда Япония мағлубиятини маънавиятсизликдан деб ҳисобладилар. Мактаб ва маориф ислоҳ қилиниб унга катта маблағ ажратилган. Натижада Япония илмий — техника тараққиёти бўйича дунёда олтинчи ўринга чиқиб олди, энг бой мамлакатга айланди. Улар инсон тарбиясини биринчи ўринга қўйди. Америкада Япония товарлари тўла, сифатли арзон сотилади. Бироқ Америка халқи ўз товарларинигина сотиб олади. Бу билан халқга янги иш ўринлари очилади, давлат кучаяди деб тушунади. Бу эса маънавият, юридик шахс юқорилигини кўрсатади. Бозор иқтисодиётида ҳам маънавият бўлиши, ишбилармонлар ҳалол, одил, тўғри, инсофли бўлишлари керак. Аммо маънавиятсизликлар ҳам мавжуд. Инсон — инсоний қадриятларни эгаллагандагина маънавиятли бўлади. Маънавият инсон онгига мафкура орқали сингдирилади. Таълим — тарбияга эътибор бермаган мамлакат инқирозга учрайди. Маънавият—бу инсонни ўз-ўзини англашидир. Бола дастлаб ота — онасини танийди, сўнг жамиятни, ўз—ўзини англайди. Моддий маданиятга, ёдгорликка баҳо бериш —бу маънавиятдир. Моддий маданият асосида маънавий маданият ётади. Маънавиятни мезонлари, ўлчовлари бор, бу ўлчов миллат учун ягона бўлган урф —одат, ахлоқ, тарих, одобдадир. Бироқ ҳар бир шахсда маънавият даражалари, унинг фаросати, тарбиясига боғлиқ ҳолда турлича бўлади. Маънавият ахлоқ ва одоб, уни заминида билим ва илм, шу асосда иймон такомиллашади. Ахлоқ — маънавиятнинг ўзагидир. Длшё дўзахга айланиб кетмаслиги ўч олиб бориладиган кураш бу-маънавий курашдир. Масалан: Муҳаммад Алайҳиссалом ахлоқи Қуръони Каримдир.

Жамиятнинг маънавий камолоти кўплаб масжид куриш билангина белгиланмайди. Балки мактаб, болалар боғчаси куриш, ночор ва ногиронларга моддий ёрдам кўрсатишдир. Маънавиятли одамда эътиқод, иймон, билим, илм, ахлоқ бўлади маънавий қашшоқлик, бу худбинлик, манманлик, порахўрлик,

кўполликда кўринади. Маънавият, маънавий ҳаётнинг жамият ҳаётида тутадиган ўрни ҳақида сўз юритишдан олдин «Маънавият» атамасини мазмунини аниқлаб олиш лозим. «Маънавият»нинг ўзагин «Маъно», «Маъни» сўзлари ташкил этиши ҳақида адабиётларда тўхтаб ўтилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича «маънавият» атамаси бир томонда арабча «маъни» ўзагидан ҳосил бўлган. Ислом ислоҳотчилари таълимотича, калом бир талай қисмларга бўлинган: борлиқдан аввалги ҳаёт — жавҳар алхарид, боғланиш тўғрисидаги маълумот — таваллуд, моҳият тўғрисидаги илм — фан ҳисобланган.

Шундай қилиб нарса — ҳодисалар, жараёнлар, табиат ва жамият, ҳатто аллоҳнинг моҳияти «маънида» ўз ифодасини топган. Иккинчи томондан маънавият ҳам унинг ўзаги «маъни» ҳамда қадимги ҳинд фалсафасида кенг қўлланилган «маънас» тушунчаси билан боғланган бўлиши мумкин. Бундай тақдирда у дўстлар ва улфатлар жойи маъносини билдиради. Тилшуносликка оид луғатларда ҳам «маънавият — ахлоқийлик, кишининг ички ва руҳий олам билан боғлиқ маъноларни англатади» деб айтилади. Маънавият муаммоси жуда ҳам мураккаб ва серқиррали бўлганлиги учун унда берилган таърифлар ҳам ранг — барангдир. Демак маънавият кўп қиррали қадрият. Ер, оила, ота — она, болалар, қариндош — уруғлар, қўни — қўшнилар, халқ виждони мустақил давлатимизда садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, эркинлик — маънавиятнинг ана — шундай маъноси кенг. Инсон ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади.

«Инсон ахлоқи шунчаки салом — алик хушмуомалалиқдан иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсон ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани». Инсон маънавиятини белгилайдиган асосий мезон — адолатпарварлик, иймон, инсоф, ҳалоллик бўлиб инсон ўз фаолиятини барча соҳаларида ана шу тамойилларни амалга оширсан, шулар негизида ҳаёт кечирсан, меҳнат қилсан, бошқалар билан ўзаро муносабатга киришсан, элу юртга садоқатини амалий иши билан адо этсан, юксак маънавият сохибига айланади.

Маънавият энг аввало маданият туфайли мустақилликка эга бўлади. Маънавият нафақат инсоний фазилатлар, балки маънавий маданиятнинг ранг — баранг тур ва шакллари мажмуини илм — фан, фалсафа, ахлоқ, адабиёт ва санъат, халқ таълими, оммавий ахборот воситалари, урф — одатлар, анъаналар ҳамда дин ва диний эмалиётни ҳам ўз ичига олади. Кишилиқ жамиятининг юксак маънавийлик руҳи билан суғорилмаган ҳар қандай биноси мустақкам бўлмайди. Бу авваламбор халқимизнинг минг йилликлар даврида яратган, жаҳон маданий равнақи ҳазинасига бебаҳо дурдоналар бўлиб қўшилган бой маънавий меросидир. Булар аждоқларимиз яратган, улар бизга мерос қилиб қолдирган маънавият дурдоналари халқимиз, миллатимиз илдизларининг нақадар бақувват, чуқур эканлигидан далолат беради.

Иккинчидан, зотида буюқ алломалар бўлган халқ, барибир вақти келиб ўз тарихидан ибрат олади, илхомланади ҳамда мана шунга монанд ҳатти — ҳаракатлар қилишга, фаолият кўрсатишга ўзида етарли замин, шижоат ва жасорат топа билади.

Учинчидан, ўтмишдан биз ҳамма нарсани ҳам қабул қила олмаймиз. Чунки унинг ҳамма томонлари ҳам ибратли эмас. Айтилганидек биз ўтмишдан қулни эмас, балки чўғни, оловни олмоғимиз зарур.

Тўртинчидан, ҳар қандай мерос у қандай мафтункор бўлмасин, янги давр учун ўз —ўзидан бойитилишига, ривожлантирилишига мухтож бўлади. Фақат мана шундагина замонавий ўтмишдан озуқа ола билиш, ўтмиш эса замонга хизмат қила бошлаши мумкин.

Бешинчидан, мустабид шўролар тузуми даврида марказнинг фатвоси билан «танлаб—танлаб», «қийиб» ўрганилган меросимизнинг муайян қисми хорижда аллақачон тадқиқ қилинган. Эндиликда биз улардан, уларнинг эса биздаги мукамал ўрганилишга тегишли қисмидан баҳраманд бўлишга эришишдир.

Шўровий мафкура ва фалсафа Рухнинг мангу мавжудлиги ва бирламчилигини ғайри илмий ҳисоблаб Арвоҳ хотири қилишни хурофот, жаҳолатпарастлик, зарарли эскилик сарқити санаб келди. Оқибатда жамият руҳан мажрухликка учради. Халқнинг руҳий дунёси торайиб, руҳий бойлиги озайиб, маънавияти қашшоқлашди. Бу илоҳий тушунчалар ўрнини моддий нарсаларга сажда қилиш, молпарастликка ружу қўйиш, ўтмишни унутиш, келажакни ўйламаслик, фақат ҳозирги ҳузур — ҳаловатни кўзлаб, кун кечириш сингари ижтимоий иллатлар эгаллади. Оқибатда кишилар ҳаром —ҳариждан, зинодан, ичкиликдан, ёлғон — яшиқдан, эътиқодсизликдан, хиёнат у сотқинликдан ва шу каби қабих ишлардан ўзларини тия олмадилар.

Фалсафа — маънавият сарчашмасидир. Дарҳақиқат олам ранг — баранг бўлсада, аммо у яхлит бир бутун ҳамдир. Бу ерда фалсафанинг ўрни алоҳида ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Маънавият оламини буюк сиймолар ёзма манбалари орқали тирикларидаяқ ўзларига ҳайкал қўйиб кетганлар. Улардан кўплари фоний дунёни тарк этганларидан кейин қадр топганлар. Энг асосийси инсоният тарихининг муайян босқичларида маънавият «бўйига қараб» ўсган. Буюк яратувчилик қобилиятига эга даҳолар ушбу эҳтиёжга хизмат қилганлар, маънавиятнинг бир бутун занжирини халқалари сифатида ўзларини намоён этганлар. Ўрта асрлар даврида бошқа қадриятлардан кўра, асосан диний ахлоқийлик кўпроқ эъзозланади. Янги давр эса моддий манфаатни устивор қилиб қўйди. Инсоннинг моҳияти унинг ижтимоий мавжудот эканлиги билан белгиланади. Яъни у фақат жамиятда шаклланади, улғаяди, ривожланади, камол топади ва ҳоказо. Одамнинг инсон бўлиб шаклланиши учун авваломбор ижтимоий муносабатларни инсонийлаштирмақ зарур. Токи буларнинг гирдобига тортилган кишининг инсон бўлишдан бошқа ҳеч қандай чораси қолмасин.

Инсон ҳаётини маъносига келсак, у қуйидагича, одам аслан маънавийлик, жисмонийлик ва ахлоқийликнинг муштараклигидан иборат. Одамзот шаклланишининг ибтидосида жиҳатлар уйғун камол топган. Кейинчалик юз берган ижтимоий меҳнат тақсмоти боис, ушбу мувозанат бузилган. Бировлар ақлий, бошқалар эса жисмоний меҳнат билан шуғулланишга грифтор бўлганлар.

Рухиятга келсак, у нафақат мавжудот оламининг инийкоси балки, муайян маънода унинг яратувчиси ҳамдир. Ахир инсон ўз эҳтиёжи учун нарсаларни

табиатдан тайер ҳолда учратмай, балки уларни ўз меҳнати орқали яратади. Фақат тафаккур, маънавият, ақл —заковат забт этган оламгина дархақиқат инсонга ўз қалб кўрини очиши мумкин. Мўжизалар биз хали сабабларини билмаган нарсалар бўлиб, ақл —заковат нури етиб борган жойда ўзларнинг мўжизавий тусини йўқотади.

Маънавият серқирра, сержило ижтимоий ҳодиса бўлиб унинг таркибида фалсафа алоҳида ўринга эга. Фалсафа табиий — гуманитар илмлар, адабиёт, санъат каби соҳоларда, ижтимоий амалиётдан озикланади ва бунга таянган ҳолда бутун борлиқни унинг қонуниятларини беқиёс уюшмалар даражасидаги тушунчаларда ифода этади. Бу маънода И.Каримов томонидан истиқлолимиз истиқболи калитини айна мулкчилик муносабатларини такомиллаштиришда, мулкни эгасини топиб унга беришда кўрилаётганлиги, фалсафий нуқтаи назаридан мутлақо асосланган, чуқур фикрдир. Ўз навбатида бутун жамиятимиз унинг ҳар бир фуқаросини унумли меҳнат қилишнинг, ижтимоий — сиёсий фаоллигини юксак маънавийлигини, ахлоқий покизалигининг мустаҳкам заминини ташкил этувчи маданий бозор иқтисодиёти сув билан ҳаводек зарур. Ўзбекистонда буни амалга оширишнинг етарли даражадаги имконияти ва зарурияти мавжуд. Миллий истиқболни таъминлаш йўлидаги қатъий иродамиз — ушбу олийжаноб ниятлар рўёбга чиқаришнинг кафолатидир.

Барча миллий давлатларда иқтисодий соҳада ягона давлат мулкчилиги, социалогик мулкчилик ўрнига бозор иқтисодиётига ўтиш томон йўл олинди. Иқтисодий мустақилликка эришиш маълум даврни талаб этади. Бирданига аввалги иқтисодий алоқаларни бузиб ташлаш мумкин эмас. Бу бозор иқтисодиётига ўтиш билан узвий боғлиқдир. Бозорга ўтиш бу-объектив зарурий жараён. Бу ерда асосий мақсад —миллатни шакллантириш халқ маънавиятини юксалтириш, уни олий даражага олиб чиқиш, олий фазилатли инсонларни етиштириш, фозил жамоа барпо эта олишдир. Демак, асосий мақсад маънавиятимизни юксалтириш уни олий даражага олиб чиқиш, олий фазилатли инсонларни ўзида бирлаштирувчи. демократак адолатга, тенглик, бирликка асосланган жамият яратишдир. Маънавиятда ҳам аста —секин мустақиллик йўлига кириб бормоқдамиз

Президентимиз ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» асарларида жамият тарихида хусусан ҳозирги Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, янги жамият асри ривожидида маънавиятнинг роли ва ўрнини юксак баҳолади ва уни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Маънавиятимизни англаш, тиклаш масалалари янги Конституциямизда ҳам ўз ифодасини топди. Эндиликда янгиланаётган маънавият асосида мустақиллик, истиқлол мафқурасини яратиш кун тартибидаги долзарб масала бўлиб қолди. Афсуски ижтимоий янгиланишнинг бошланишида марксизм — ленинизм билан бирга умуман ҳар қандай мафқурадан воз кечишни тарғиб қилувчилар ҳам пайдо бўлди, хатто мафқура масаласи тилга олинмай қўйди. Бу борада Президентимиз биринчи бўлиб эътиборни жалб этиб у 1993 йил 6

мартдаги Республика Олий Кенгашининг ўн иккинчи сессиясидаги нутқида бу масалага батафсил тўхталиб ўтди. Ўзбекистон халқларининг маънавияти узоқ тарихга эга. Бизнинг маънавий меросимиз ниҳоятда бой ва мустаҳкам, унда минг йилдан ошиқ маънавий ривожланишнинг ютуқлари ифодаланган. Фозил шахс, комил ва ахлоқий етук инсон ҳақидаги ўйлар Х асрдаёқ Абу Наср Форобий ижодида муҳим ўринни эгаллади ва бу ғоялар ўз даврида илғор кишиларни янги ижтимоий ютуқларга илҳомлантирди.

Мафкура жамиятнинг турли соҳалари ижтимоий — сиёсий, фалсафий, ахлоқий, ҳуқуқий, диний қарашларнинг мажмуидан иборатдир. Мафкура янги маънавиятнинг ютуқларини ифодаловчи назарий билимлар, қарашлар мажмуи сифатида жамият ривожини учун муҳим режа стратегик аҳамиятга эгадир. Мустақил Ўзбекистонимиз тайёр мафкурага эга эмас ва ташқаридан тайёрини олмайди. Бу мафкурани асослаш унинг йўналишларини белгилаш Президентимизнинг Ўзбекистон истиқлоли ҳақидаги китобида ва қатор асарларида бошлаб берилди. Бу мафкурани ишлаб чиқиш ва халқимиз онгига сингдириш ишида ижтимоий фанларнинг аҳамияти улқандир. Ижтимоий фанлар олам, ижтимоий тараққиёт ҳақида назарий билимлар бериш билан ёшлар дунёқараши мафкурасини шакллантириш мавжуд мафкурани уларга сингдириш ишида етакчи роль ўйнайди.

Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, рухий кечинмалари, ақлий қобилияти идрокини мужассамлаштирувчи инсон ва жамият маданиятининг негизи инсон ва жамият ҳаёти йўналишининг бош омилдир. У муайян иқтисодий — ижтимоий ҳаёт тизимини шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият ва маърифат фан ҳажми ва мазмуни жиҳатидан катта бўлган маданият тушунчасини таркибига киритади.

Маърифат сўзининг луғавий маъноси билиш, таниш, билишдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир. Атама сифатида эса табиат жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли—туман билимлар, маълумотлар мажмуасини англатади. Маърифатли дегани билимли, муайян соҳада маълумоти бор дегани бўлиб, инсонпарварлик маънавиятини заминдаги ўз моҳиятига эга бўлади.

Кишиларнинг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим — тарбияга ҳам маърифат деб қаралади. Бу сўз илму ирфон маъноларида ҳам ишлатилади. Маърифатни ҳаётга сингдириш маъориф тизими орқали амалга оширилади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Маънавият.
2. Мустақиллик.
3. Истиқлол.
4. Миллий маънавият.
5. Маънавиятнинг таърифи.
6. Маърифат.
7. Инсон ва маърифат.
8. Рух.
9. Ақл.
10. Маънавиятнинг таркибий асослари.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Маънавият тушунчаси.
2. Маънавиятнинг келиб чиқиши.
3. Маънавият ва маърифатнинг жамият ҳаётидаги ўрни.
4. Маърифатнинг таркибий қисмлари.

5. И.А.Каримовнинг қайси асарларида маънавият ва маърифат тўғрисида фикрлар айтилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият» «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
3. Турсунов И.Й. Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарини ўрганиш. Т. «Шарқ» 1996 йил.
4. Шарифхўжаев М. «Истиқлол истиқболлари». Т. «Ўзбекистон» 1993 йил.
5. Вафоев О. Маънавият тараққиёт омили. Т. «Ўзбекистон. 1996 йил.
6. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т. «Ўқитувчи» 1995 йил.
7. Юсупов Э. Маънавият мезонларига янгича ёндашув. Т. «Ўзбекистон овози» 1995 йил 22 апрель.
8. С.Отамуродов, Ж.Р, С.Хусанов. Маънавият асослари. Маъруза матнлари. Т. 2000 йил.

2-мавзу: Маънавият ва маънавий мерос, уларнинг қадимийлиги ва ўзаро муносабати. Маънавият ва маърифат.

РЕЖА

1. Маънавий мерос тушунчаси.
2. Ўзбек халқи мқллий маънавиятининг ривожланиш босқичлари.
3. Маънавият ва маърифат.

1. Халқ, шахс йўқки маънавияти бўлмаса. Хар бир миллат ўзининг миллий маънавиятига эга. Маънавият халқ меросини ўрганиш, маънавий мерослари —ёзув, ривоят, дoston ва афсоналарни билиш демақдир. Инсон ҳаётини маънавий сиёсий ва иқтисодий англатиш мумкин. Маънавият инсон руҳий кўзгусида акс эттирилган ҳақиқат нури, Маънавият ўзлигини англаш демақдир. Фалсафа эса маънавиятнинг бир таркибий қисмидир.

2. Хар бир халқни, миллатнинг маънавияти бор. Жумладан: туркий халқлар маънавиятини 3 — босқичга бўлиб ўрганиш мумкин.

1-давр—Исломгача бўлган давр.

2-давр—Ислом—минтақа маънавияти таркибидаги такомиллашиш.

3-давр-IX-X аср шарқ маданияти ва XVI аср Европадаги уйғониш давридан бошлаб XX асргача бўлган миллий уйғониш даври, жадиждлар ҳаракати.

У шартли равишда 1991— йилги Ўзбекистон мустақиллиги ва маънавиятни тикланиш даври. Биринчи босқич ҳам моҳияти билан уч даврга бўлинади.

1 — давр — Ибтидоий жамоа тузуми даври. Тешиктошдан топилган ёдгорлик маълумотларига қараганда бундан 750 минг йил илгари Фарғона водийсида одамлар яшаганлигини 10—12 минг йил илгари ўқ —ёй ихтиро қилинганлигини билишимиз мумкин. 9 минг йиллар олдин сопол идишлар пайдо бўлганлиги маълум бўлади.

2—давр —Илк шаҳар жамоаси тафаккури бўлиб, буни Намозгоҳ тепа ва Олтин тепадан топилган шаҳар қолдиқлари исботлайди. Сополитепа шаҳри милoddан 3700 йил олдин ҳам мавжуд бўлган. Шаҳар халқлари сувга, оловга сиғинишган. Аввал мис кейин бронза ихтиро қилинган. «Авесто» маданияти шу даврда пайдо бўлган. Зардуштийларнинг «Авесто» китоби 12 минг мол терисига ёзилиб китоб ҳолига келтирилиши эрамиздан аввалги VIII —VII асрларга тўғри келади. Зардуштийлик дини биздан Эронга ва бошқа мамлакатларга тарқалган.

3 — давр — Миллат ва миллий давлатни шаклланиш давридир. V —VI асрларда буюк турк хоқонлиги ташкил топди. Бу давлат таркибида 5 та элат пайдо бўлди. Ёдгорликлар адабий тил ва шева шу даврдан бошланган. Бунга «Девони луғати турк», «Ўрхун Енисей» ёзувлари мисол бўла олади. I-V асрларда Кушон подшолиги давлатларида бу ёзув Ўрта Осиёдан Хитойга тарқалган ва у кўп ёзувлар билан боғлиқ.

Биринчи босқич — Ибтидоий жамоа маданияти, бизга Авесто китобидан қадриятлар етиб келган. Унда ер, қуёш, сув ва табиат эъзозланган. Ариқлар, ҳовузлар, қудуқлар қазилган. Сувнинг ифлосланиши қаттиқ қораланган. Марказий Осиёда дехқончилик бу асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган. Авестода дехқончилик, чорвачилик ибодат ҳисобида қабул қилинган.

Иккинчи босқич — Илк шаҳар маданияти бўлиб, Эр.авв. XVIII асрда яшаган Иброҳим алайҳиссалом даврларида бошланган. Худди шу даврларда зардуштийлик дини таркибида мазда —ясна эътиқоди вужудга келади. Бунинг маъноси «Билимга сиғиниш» дегани эди. Унда билим икки хил бўлади, яъни дунёвий ва шахсий илм. Булар бир — бирини тўлдиради дейилган.

Учинчи босқич — Миллатнинг шаклланиш даври маданияти бўлиб, миллат ва миллий давлат бир —бири билан боғлиқ бўлган Буюк турк хоқонлиги даврида ривожланган.

Марказий Осиё маданиятини, маънавиятини ривожланишига асосий сабаб унинг чорраҳада яъни ипак йўли ўтадиган, туташадиган жойда жойлашганлигидир. Ислом — минтақа маданияти бўлиб, миллий маданиятимизнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган. Натижада дунёга тарқалган 2000 мингдан ортиқ буюк алломалар етишиб чиқдилар. Темур давлати ва салтанати жаҳон аҳамиятига эга бўлди. Араблар томонидан маънавий онгни забт этилиши билан ислом минтақа маданияти вужудга келди. Туркий халқлар исломни қабул қилди. Араблар 706 — 715 йилларда Мовароуннаҳрни босиб олди. Ўша даврларда ислом минтақа маданиятига асос солган буюк аллома Исмоил Ал — Бухорий бўлиб, ислом оламида пайғамбаримиздан кейин иккинчи ўринда турувчи шахс ҳисобланади. Исломда ҳамма мусулмонлар биродар ҳисобланади. Шунинг асосида ислом минтақа маданияти вужудга келган бу ягона маданий қатлам форс, араб, турк маданияти ислом — минтақа маданиятини ташкил этади. Амир Темур давлатини парчаланиши билан Ислом минтақа маданияти ҳам барҳам топади.

Учинчи давр —Тасаввуф, ирфон босқичи бўлиб, 9 —асрда бошланган. Сўфийлик — оловга кириб енгса сўфий, енгмаса сўфий эмас. Сўфийликда Кубровия, Яссавия ва Нақшбандия каби йўналишлар мавжуд. Абдуҳолик /иждувоний, Баҳовуддин Нақшбандийдан бошлаб жами 11 киши тасаввуф илми асосчилари ҳисобланади. Улар Ирфон назариясини ишлаб чиққанлар. Уларнинг шиори «Дил баёру, дас бакор» яъни дилинг оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин— дейди.

Тўртинчи давр—15 асрда тасаввуф илми энг юқори чўққисига чиқади, янги — янги йўналишлар пайдо бўлади. Яъни мажоз. Унда ҳақиқат акс этади. Мажоз нима? Мажоз —киши қалби кўзгуси, унда улуғ мажоз, ҳақиқат акс этади. Кўнгил кўзгусига сайқал бериш жараёни маърифат дейилади. Маънавият инсон қалби кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир.

Маърифат нурлари 4 та

1. Ибрат.
2. Форобий, Беруний, Ибн Сино илми.

3. Риёзат-инсон бир нарсани тушуниб етади, устоздан ўтганлиги. Уста даражасида ўзи иш бажариши. Ўз гапига амал қилиш. Сўфийлар риёзатни кўрсатиб кетдилар.

4. Меҳр—Ватанга, касбга, халқига, миллатига меҳр. Кўнгил кўзгусида акс этган ҳақ нарса мажоздир.

Ҳар бир миллатнинг маънавий бойлиги миллий ва умуминсоний кадриятларнинг бирлигидан ташкил топади.

Маънавий мерос ўтмишнинг ютуғи. Уни тўла, одилона эгаллаш ва ривожлантириш эса ҳозирги авлодларнинг вазифасидир. Ўз маданий меросини, кадриятларини билмаслик ёки менсимаслик маданиятсизликдир. Уларни бойитиб, юксак даражага кўтаришга интилмаслик эса миллат ва унинг истиқболи учун катта зиёндир.

Маънавияти юксак даражада ривожланган инсонгина мустақиллик равнақи учун курашга ўзида куч ва қудрат топа олади.

1. Маънавият деганда туғилиб ўсган муқаддас ер, оила, ота-она, фарзандлар, қариндошлар, оғайнилар, қўни —қўшнилар, маҳалла —қуй, халқ, шунингдек, мустақил давлатга ҳурмат ва садоқат, инсонларнинг кадр-қийматини жойига қўйиш, бир —бировига ва давлатга ишонч, аждодлар хотираси, иймон ва виждон, диёнат, ватан ҳимоячиси ва меҳнатга жасорат, меҳр оқибат, шафқат, озодлик ва эркинлик, ҳамкорлик ва биродарлик каби муборак анъана — кадриятларни англамоқ зарур.

2. Инсонни инсон деб аташга бериладиган қафолат маънавиятга қурилади. Маънавият инсон қалбини камол топиши учун у қалбдан ва виждонан ақл ва қўл билан меҳнат қилиш керак. Маънавий бой киши шон — шуҳрат, мансаб ва моддий бойлик учун ҳаракат қилмайди, моддий қийинчиликларга дуч келганда қадди букилмайди, баъзан уюштирилган тухмат ва фитналар унинг руҳини тушира олмайди. Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби халқ қаҳрамонлари Ал Беруний, Аз Замахшарий, Абу Али Ибн Сино, Машраб, Абдулла қодирий, Чўлпон, Усмон Носир сингари алломалар шундай сиймолардан ҳисобланади. Демак, ҳар қандай шум тақдир ва қисмат пок мард инсон маънавиятини буза олмайди, балки мустаҳкамлайди, чиниқтиради. Демак, юксак даражадаги маънавият фидойилик, жасорат, мардлик, ўз халқини севиш, ватанни қадрлаш, аждодлардан фахрланиш каби олийжаноб фазилатлар билан бевосита боғлиқдир.

3. Маънавият ва маърифат деганда инсон хулқ — атворининг гўзаллиги, саҳоват ва ҳимматлилиги, олийжаноблиги, ваъдасига вафодорлиги, ҳаёлилиги, билим олиши, донолиги, бағри кенглиги, одоблилиги, озода ва покизалилиги, қалбнинг беғуборлиги, хушмуомалалиги ва шу сингари ёқимли фазилатлар, урф —одатлар тушунилади. Ота — боболардан бизгача етиб келган удумлар-рўза ҳайит, қурбон ҳайит, наврўз тантаналари, уруғ, дон экиш ва ҳосил байрамлари, бешик тўйи, суннат тўйи, ўғил уйлунтириш ва қиз чиқариш билан боғлиқ тўйлар, ҳовли тўйи, қазо билан боғлиқ турли марака — маросимлар миллий кадриятларимиздир. «Анъана» — узоқ замонлардан бери авлоддан — авлодга, оталардан болаларга ўтиб, давом этиб келаётган урф — одатлар, ахлоқ мезонлари, қарашлар ва шу қабилар ижтимоий ва маданий мерос бўлиб улар

иктисодий, миллий, касбий, жанговар, илмий, оилавий анъаналар сифатида жамиятда ижтимоий гуруҳ ва синфлар орасида кенг ёйилган бўлади. Асрлар давомида халқнинг маънавий эҳтиёжи, талаби асосида яратилган кадриятларда олға сурилган илрор ғояларни ўз онгида яхлит шакллантирган, уларнинг моҳиятини амалий фаолиятида намоён қила оладиган, оиланинг, халқнинг, жамиятнинг маънавий ривожланишига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатаётган шахс маънавий ва маданиятли шахс ҳисобланади.

Умуминсоний маънавият ва кадриятлардан тўла баҳраманд бўлмаган, она тилини билмаган, жамиятнинг ҳар томонлама ривожланишига онгли равишда ҳисса қўшмаган инсон маънавий кашшоқдир. Демак маънавий маданият манбаларини ўрганиш, уларда олға сурилган ғояларга амал қилиш, уларни келгуси авлодлар онгига сингдириш жамиятни ҳар бир аъзосининг виждон олдидаги, ватан олдидаги бурчидир. Мустақил Республикамиз истиқболини белгиловчи ҳар бир фуқаронинг ўз бурчи ва мажбурияти моҳиятида маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш, ўзбек халқи асрлар мобайнида яратган маданий бойликларни, ноёб тарихий обидаларни авайлаб сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш тадбирларини кўриш муҳим вазифадир.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Маънавий мерос. 2. Ворислик. 3. Девони луғати турк. 4. Махмуд қошғарий. 5. Ўрхун, Енисей. 6. Кушон. 7. Мовароуннахр. 8. Тасаввуф. 9. Нақшбандия. 10. Ю. Кубровия. 11. Яссавия.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Маданий мерос ва ворислик тушунчаларини бир—биридан фарқлари.
2. Маданият ва маънавиятнинг ўзаро алоқадорлиги.
3. Миллий маънавиятимизнинг тараққиёт босқичлари.
4. Ўтмиши бой маънавиятимиз вакиллари айтиб беринг.
5. Маънавиятни жамият тараққиётидаги ўрни ва ахамиятини айтиб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият зиёлилар тақдири. «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998 йил.
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т. «Шарқ» 1996 йил.
4. Янги аср бўсағасида (Маънавият маданияти ҳақида) 1995 йил, «Мулоқот» 7—8 сон
5. Алломов А. Бебаҳо маънавий мерос. 1989 йил «Халқ таълими» 2—3 сон.
6. Алимов А. Маданий инқилоб «Мулоқот» 1991 йил
7. Юлдошев М.О. «Қизил империя ва мусулмонлар» «Халқ сўзи» 17.01.1992 йил.
8. Баркамол авлод—Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1998 йил.
9. Баркамол авлод орзуси. Т. 1999 йил.
10. Маънавият юлдузлари. (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т 2001 й.

3—мавзу: «Маънавият ва иқтисодиёт, уларнинг ўзаро муносабати ва жамият ҳаётида тутган ўрни»

РЕЖА

1. Иқтисодиёт тушунчаси ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни.
2. Маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро муносабати.
- 3.

1. Инсон нафақат биологик, айти пайтда биосоциал мавжудот ҳам бўлиб, унга озик —овқат, кийим —кечак керак. Ана шу инсонга зарур бўлган неъматларни ўзи ишлаб чиқаради. Бу инсонга хосдир. Шу неъматларни яратиш иқтисодиёт дейилади. Булар ҳаммаси инсон фаолиятини ҳаракатлантирувчи кучдир. Абу Али Ибн Сино иқтисодиётни амалий фанлар таркибига киритади. Иқтисодиёт инсон пайдо бўлгандан бошлаб мавжуд. Зардуштийлик диний китоби «Авесто» қонунларида ҳисоб — китобга катта эътибор берилганлиги маълум.

Иқтисодиёт — шахснинг маънавиятига боғлиқ ҳолда шаклланади. Ҳар қандай иқтисодиёт моддий манфаатдорлик асосида ривожланади. Инсоннинг яшашидан бош мақсади фаровон яшаш ва чиройли кийинишдир. Хусусий мулкчиликдан бошлаб бозор иқтисодиёти ривожланган. Бозор иқтисодиётига ўтган кўп мамлакатлар АҚШ, Англия, Франция, Германия иқтисодиёт соҳасида улкан ғалабаларни қўлга киритишди. Хитой, Корея, Япония аллақачон бозор иқтисодиётига ўтиб бўлиб улар иқтисодиётда мунтазам миллий даромаднинг ўсишига эришмоқда. Масалан: Осиё мамлакатларидан Корея 1970 йиллардан бошлаб бозор иқтисодиётига ўтган. Ҳозир дунёнинг ривожланган мамлакатларидан бирига айланди. Хитой социалистик тузум базасида 1972 йилдан бошлаб ўтган. Ҳозирда миллий даромаднинг ўсиши икки баробар ёки 17% ни ташкил этади. Ўзини 1,5 миллиарддан ортиқ аҳолисини иш билан таъминлаган ва боқмоқда. Четга ҳам маҳсулот экспорт қилмоқда. Биз эса 1991 йилда мустақилликка эришдик, ўн икки йилдирки иқтисодиётни ислоҳ қилиш, бозор иқтисодиётига ўтиш борасидаги бир мунча ишлар амалга оширилмоқда. Халқимизда «Аввал иқтисод — кейин сиёсат» деган мақол бор. Иқтисодиёт барқарор бўлмаган жойда инқирозга учраш қонунийдир. Бу асрлар мобайнида синаб кўрилган, исбот қилинган ҳақиқатдир. Энди иқтисод равнақи ва тараққиёти нима билан боғлиқ, у қайси омиллар ва усуллар билан ривож топади, деган саволларга жавоб бериш керак. И.А.Каримов томонидан илгари сурилган иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг беш тамойили ўша савол ва масалаларни ечишга имкон беради: Бозор муносабатларига ўтиш босқичма — босқич, эволюцион йўл билан амалга оширилиши керак. Иқтисоднинг равнақи ва тараққиёти, биринчидан, иқтисодни сиёсатдан устунлиги, иккинчидан, қонун ва ҳуқуқлар устиворлиги, учинчидан, ер ости ва усти бойликларидан тўғри фойдаланиш, тўртинчидан, бозор муносабатларини (ички ва ташқи) тубдан ислоҳ қилиш ва соғломлаштириш, бешинчидан, одамларни маънавий ахлоқий жиҳатдан қайта тарбиялаш, олтинчидан, ислохотларни бешта тамойилини

жадал суратлар билан амалга ошириш кабиларга боғлиқ. Бу принциплар бир — бирига диалектик боғлиқ бўлиб, уларни бир — биридан ажратиб бўлмайди.

2. Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтишдаги долзарб вазифа халқимизни маънавий жиҳатдан тарбиялашдир. Бу масалага охириги иилларда зтиборни кучайтирилиши сабаблари халқимизнинг маънавий пок, одобли, виждонли, иймонли, адолатли, ҳалол қилиб тарбияламасдан туриб, бозор иқтисодиётида муваффақият қозониб бўлмайди. Пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссалом ҳадисларининг маъно ва мазмунига, унинг ахлоқий томонларига эътибор берайлик. «Бозорларимизга четдан мол олиб келиш гўё тангри йўлидаги жиҳод кабидир. Бозорларимиздаги олиб — сотарлар тангрининг китобидаги худосиз кабидир». Шу ҳадис ҳозирги кундаги чайқовчилар, олиб сотарлар ва виждонсиз дўкондорлар учун айтилган. Улар халқ ва давлат зараркунандаларидирлар. Мутафаккир Алишер Навоий олиб сотарлар тўғрисида жуда топиб айтган. «Шахар олиб сотари, ўз фойдасини кўзлагани ҳолда элга қаҳатчилик тилайди. Унинг мақсади элга зиён етказиш, орзуси арзон олиб, қиммат сотишдир. У оларда шойини бўз деб камситади, сотарда бўзни шойи дея вайсайди. Дўконида инсофдан бўлак ҳамма мато мавжуд. Мусофир савдогар билан бу бамисоли эр — хотин, балки бирини аскар, иккинчисини унинг хотини деса бўлади. Олиб сотарга фойдаю, харидорга нуқсонли мол, ҳар икки томондан ҳам ёлғон онт ичган даллолдир». Чиндан ҳам олиб сотарда инсоф ҳам дин, диёнат ҳам, иймон ҳам, виждон ҳам йўқ. Бундай олиб сотарлар ҳозир ҳам етарликча бор. Олиб сотарлардан қутулиш учун бозорда тайёр маҳсулотлар рақобатини кучайтириш, кичик корхоналарни кўпайтириш зарур. Демак, мамлакат ичкарисидаги корхоналар ва тижоратчилар молини бозорга олиб чиқиб эркин нархда сотади. Харидор молларнинг энг сифатлиси, энг арзонини харид — қилади. Сифатсиз моллар ўтмайди. Табиийки олиб сотарга иш қолмайди.

Шу ўринда Хива хонлигида бўлиб ўтган бир воқеа ва Хон Феруз билан Янгиариқ ҳокими қурбон курд ўртасида бўлиб ўтган савдо-сотикқа оид суҳбатни келтириш жоиздир. «Бир куни Хива бозорида савдогарлар олача сота бошладилар. Янгиариқ ҳокими қурбон курд эса барча бозордаги оличани икки баробар қимматига сотиб олади. Буни кўрган маҳрамлар бу тўғрида оқизмай-томизмай Ферузга хабар берадилар.

- Дарров қурбон курдни тутиб келтиринглар деди Феруз мулозимларига. Қурбон курдни оёғини ерга теккизмай саройга тутиб келтирдилар.

- Толиб Махзум нега сиз юрт бузиб, бозорда нархни икки—уч баробар ошириб, халқни қон қақшатиб, менга бир оғиз гап айтмайсиз. Гапиринг, нима гап.

- Таксир бир қошиқ қонимдан кечинг. Ўз гапимни Қурбон Курдан кейин айтсам,—деди юраги така—пука бўлган бозорқум Толиб Махзум.

- Сўз сенга Қурбон гапир.

- Хўп ҳазратлари менинг гапим узоқ, сабр билан тингласангиз, гапираман— деди Қурбон хонга тик боқиб.

- Гапир

- Таксир, халқни олача билан тўйдириб бўладими? Совуқдан, ташки душман хужумидан, касал бўлишдан, очликдан, Умуман Химини дунё миқёсида

кўтаришда олича асосий ўрин тутмайдику. Агар биз хонликда кўйни кўпайтирсак, гўшти еймиз, бошимизга чугурма (телпак) тикиб киямиз, ортиқчасини Гурьев орқали истаган мамлакатга чиқариб сотамиз. Пулига олтин оламиз, қурилиш ашёлари топамиз, озиқ овқатимизни кўпайтириб, халқимизни боқамиз.

- Мақсадга ўт, гапни кўп айлантираверма.

- Хўп мақсадга ўтаман, хон ҳазратлари. Мақсадим шуки, мен одамлар билан келишиб олдим. Эрондан Ашхабод орқали Хивага 20 минг кўй олиб келаётирман, уларни мен Тошовузда кутиб олиб, 5 мингини Кокралига бермоқчиман, 2000 минг кўйни Янгибозор ерларимизда боқтираман, минги Бегавод кўлида, минги Гозиободдаги ерларимизда, мингини янгиариқда боқаман. Қолганларини халқимизга сотиш ниятидаман. Агар шундай қилсак кўйчилик ривожланади. Хамма гўштга тўяди. Кийимли ҳам бўлади.

- Отанга раҳмат, Қурбон—деди хон ҳокимнинг сўзларини диққат билан тингларкан.

Шу парчадан Янгиариқ ҳокими Қурбон Курднинг тадбиркорлиги, ишбилармонлиги, халқпарварлиги яққол кўриниб турибди. Шунингдек, хон Феруз ҳам халқ манфаатларини кўзлаган тадбиркор ва ишбилармонларни доимо қўллаб—қувватлаган ва кенг йўл очиб берган. Чунки у ўша ишга халқни, давлатни, салтанатни назарда тутиб қўл урган. Улар маънавий баркамол кишилар бўлган.

Тўғри, бизда ҳам ҳозирги кунда давлат, халқимиз фаровонлиги учун фидокорона меҳнат қилаётган тадбиркор ва ишбилармонларни кўплаб учратиш мумкин. Уларнинг кўпчилиги ҳалол билан ҳаромни ажрата оладиган, эътиқодли, имони бор, пок, маънавияти баркамол одамлар. Аммо ана шундай баркамол кишиларимиз билан бирга нопок раҳбар, тадбиркор ишбилармонлар учраб турибди. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти тадбиркор ва ишбилармондан юксак маънавиятлиқни талаб қилади.

Инсонни инсон қилган, унга сифат берадиган хислати — маънавиятидир. Инсон маънавияти боқий бўлиб, уни рўёбга чиқарадиган хислати, билими, ахлоқи ва одобидир. Янги дунёга келган чақалоқ маънавиятли, бўлма, унда маънавият аста — секин ривожланади. Маънавият инсонга она сути, ота — она намунаси, аждодлар ўгити орқали киради. Маънавият инсонни ижтимоий мавжудот сифатида индивидуаллигини, шахсий уюшма, синф ёки жамиятга тааллуқли эканлигини, меҳнат қилиш, моддий ва маданий неъматларни етиштириш ва бахтиёр яшашдек олийжаноб мақсад йўлида фаолият кўрсатишини билдиради. Иқтисодиёт ва маънавият ўзаро боғлиқ ва бирга мавжуддир.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

- 1.Иқтисодиёт.
- 2.Бозор муносабатлари.
- 3.Бозорнинг тарихий типлари.
- 4.Бозор иқтисодиёти ва маънавияти.
- 5.Иқтисодиётнинг жамиятдаги ўрни.
- 6.Тадбиркорлик ва маънавият.
- 7.Иқтисодий ислохотлар мазмуни.
- 8.Ислохотлардаги беш тамойил.
- 9.Халқларда иқтисодиёт масаласи.
- 10.Шарқдаги бозорнинг аввалдан мавжудлиги.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Бозор иқтисодиёти нима?
2. Бозор иқтисодиётига дастлаб ўтган давлатлар?
3. Иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро муносабати қандай?
4. Ўзбекистонни бозор муносабатларига ўтишдаги ўзига хос хусусиятлари?
5. И.А.Каримовнинг қайси асарида Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли тўғрисида гап боради?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон-миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» 1— жилд Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Каримов И.А. «Иқтисодиётни эркинлаштириш фаровонлик пойдевори». «Ўзбекистон овози» 2000 йил 22 июль.
4. Иброҳимов А., Султонов Ж., Жўраев Н., «Ватан туйғуси» Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
5. Жумабоев Й.Ж. Тадбиркорлик ва молиявий камолот. «Иқтисод ва ҳисобот» №6 1996 йил.

4-мавзу: «Маънавият ва сиёсат, ҳуқуқ, мафкура, дин. РЕЖА

1. Маънавият, сиёсат ва ҳуқуқ.

2. Маънавият, мафкура, дин.

1. Сиёсат.

Миллий давлатимизнинг таркиб топиши сиёсат ва маънавият ўртасидаги алоқадорлик масалаларига янгича ёндошиш вазифасини қўйди. Бу табиийки, қуйидаги жлҳатларни ўз ичига олади: **биринчидан**, давлатнинг маънавиятга, жамият тараққиётида маънавий омилнинг ролига. **Иккинчидан**, маънавиятнинг сиёсатга, уни муваффақиятли амалга оширилишига бўлган муносабати масаласидир. Сиёсат давлатни бошқариш санъати бўлиб, кенг маънода олиб қаралганда маънавий фаолиятнинг муҳим кўриниши ҳамдир. Сиёсат давлат ишларида иштирок этишни, давлат фаолиятини турли шакллари тартибга солиши, унинг вазифалари ва мазмунини амалга оширишни назарда тутди. У ўз табиатига кўра тузилиши, мамлакатни бошқариш, ижтимоий гуруҳ табақаларига раҳбарлик қилиш каби муҳим функцияларни ўз ичига олади. Унда жамиятда яшаётган барча ижтимоий қатламларнинг туб манфаатлари ва ўзаро муносабатлари акс этади. Сиёсат давлатнинг табиати ва моҳиятини ифодалаб, шу асосда унинг фаолиятига таъсир кўрсатади.

Маълумки, давлат мустақиллигини қўлга киритиш натижасида Республикамиз учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт, маданий ва маънавий янги ланишнинг кенг истиқболлари очилди. И.А.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида янги ланган жамиятнинг ижтимоий маънавий ҳаёти соҳасида давлат сиёсатини асосий вазифалари қуйидагича белгиланди.

-Инсонпарварлик ғояларига содиқлик;

-Маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш;

-Қадимги ва замонавий бойликларни, адабиёт ва санъатни билиш, ҳам кўпайтириш.

Халқнинг миллий маданияти ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлиши ўзбек тилини ривожлантириш, бу тилнинг давлат мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш.

- Ижтимоий адолат қоидаларини рўёбга чиқариш, аҳолининг энг ночор қатламларини давлат томонидан ижтимоий муҳофаза қилиш.

- Умумий таълим олиш, касбни ва махсус тайёргарликнинг ўтишини, эркин танлашда барчага баравар ҳуқуқ бериш, янги демократик таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

- Озчиликдан иборат миллатларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг маданияти, тили, миллий урф —одатлари сақланиши ҳамда ривожланишини кафолатли таъминлаш, давлат тузилмаларининг фаолиятида ва жамоат турмушида фаол қатнашиш.

- Бир мафкуранинг, бир дунёқарашнинг яққаҳоқимлигидан қатъиян воз кечиш, сиёсий ташкилотлар, мафкуралар ва фикрлар хилма - хиллигини тан

олиш, ижодкорликнинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун шарт — шароитлар яратиш, маънавий мулкни ҳимоя қилиш, маънавий потенциални илдам ривожлантирмай туриб, республиканинг чинакам мустақиллиги ва равақ топишини таъминлаш мумкин эмас.

Маънавият ва сиёсат ўртасидаги уйғунликнинг энг муҳим принципларидан бири, бу ҳам ички соҳада ҳам ташқи муносабатларда адолатпарварлик ғояларига, миллий манфаатларнинг мақсадларига амал қилишдир. Бизнинг чин миллий манфаатларимиз дунёдаги бошқа миллатларнинг манфаатларига асло зид келмайди. Демак, сиёсат миллат маънавиятига таяниши керак, унинг олий ва ягона ўлчови — инсон ва инсониятга эрк бериш, шахснинг имкониятлари ва ҳақ — ҳуқуқини мумкин қадар кенгайтириш ва ривожлантиришдан иборатдир.

Республикамизда демократик фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш соҳасида катта ишлар амалга оширилмоқда. Фуқароларнинг эркин, ҳуқуқ бурчлари, эркинликлари даражаси жамиятнинг демократлаштируви сифатини ифода этади. Ҳуқуқий давлатнинг моҳиятини инсонпарварлик ташкил этади. Унинг моҳияти шундаки, ҳокимиятнинг бирдан бир манбаи халқ ҳисобланади. Бу, давлат ўзининг миллат ва элатларга тенг сиёсий ҳуқуқларини ижтимоий — иқтисодий ҳамда маданий ривожлантириш учун тенг имкониятларни кафолатлайди демакдир. Ҳуқуқий давлатларнинг қуроли ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам қонундир. Президентимиз И.А.Каримов алоҳида таъкидлаганидек «Ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос хусусиятидир. Бозор иқтисодиётининг шакллантириш шароитида ҳуқуқий маданиятнинг ошириш муҳим иш ҳисобланади. Шу билан бирга ҳуқуқий маданият савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ушбу қонунларнинг барча даражаларда ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларнинг қонунларга ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро, ҳуқуқий нормалар одамлар онгига синган ва улар орқали амал қиладиган бўлган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади».

Маънавият ва ҳуқуқ ўртасидаги ўзаро алоқадорликни уйғунлигини таъминлайдиган мезон инсон ҳақ — ҳуқуқларининг кафолатланишидир. Маънавият ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабатлари ҳақида гап борганда маънавий фаолият ҳодисаларини ҳуқуқий кафолатлаш масаласи ҳам келиб чиқади. «Жамиятнинг маънавий қиёфасини белгилаб берадиган барча ижодий меҳнат соҳалари ҳам қонун ҳимоясида бўлиши керак. Жамиятнинг бир ёқлама, технократик ривожини миллат салоҳиятини пасайтириб юбориши, оғир ижтимоий, маънавий ва сиёсий йўқотишларга олиб келиши мумкин ва олиб келмоқда ҳам. Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш ҳамдир. Ҳуқуқий маданият турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишини рад этиш демакдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳуқуқий жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий тизимлари самарали фаолият кўрсатишнинг асосий талабларидан бири ҳисобланади».

Жамият, давлат, оила ҳамда фуқароларнинг манфаатлари муштараклиги негизида барча шахсларнинг қонунларга бўйсуниб яшашлари, халқ иродасининг ифодаси бўлган қонунларда белгиланган фаолият кўрсатишлари ифода этилади. Ҳуқуқий маданият маънавиятга нисбатан тор тушунчадир. Чунки маънавиятда ҳуқуқий тамойиллардан ташқари яна жамият, идрок ва малакалари мужассам этилади. Қабул қилинган қонунларни бажаришга фуқаролар тайёр бўлмаса, ҳуқуқий давлат ҳам, фуқаролик жамияти ҳам реал амал қилолмайди. Шу сабабли фуқаровий жамият ва унинг аъзолари юксак даражада маънавий ва маърифий камол топган бўлмоғи керак, кишилиқ жамиятида таркиб топган барча қадриятларни билиши, уларни эътироф этиши, уларга риоя этиши зарур. Шунга кўра, янги демократик жамият қурилиши шароитида давлат маънавият ифодачиси тарзида фаолият кўрсатади. Зеро, унинг ҳуқуқий асослари негизида халқ маънавияти ётади.

3. Мафкура.

Юқорида маънавият рухий, ахлоқий қадриятлар йиғиндиси эканлигини айтиб ўтилди. Унинг мафкура билан муносабатини кўриб чиқадиган бўлсак, мафкура кўпроқ жамиятнинг сиёсий соҳасини акс эттириб, шубҳасиз маънавиятга асосланади. Шу маънода мафкура маънавий ҳаётга ўз таъсирини ўтказадиган ва ўтказиб турадиган ғоявий омилдир. Ҳоҳ давлат, ҳоҳ жамияти ёки алоҳида олинган инсонми, мақсадсиз манфаатларсиз яшамайди ва фаолият кўрсатмайди. Президентимиз таъкидлаганидек, жамият мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат қиладиган фикрлар ва ғоялар тизимидан иборатдир.

Шубҳасиз миллий мафкура миллий мустақиллигимиз туфайли бунёд этилмоқда. Дарҳақиқат, «миллий мафкуранинг вазифадорлиги шундаки, у бизнинг эркин, озод, адолатли, маънавиятли, эркин бозор иқтисоди ва демократия қонун қоидалари ҳамда шароитларида ҳаракат қилувчи жамият бино қилишимиз мақсадларимизга эришмоқлигимизни таъминлайди.

Мафкура деганда муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий жиҳатдан асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, бадиий қарашларнинг бир бутун тизими назарда тутилади. Шунини айтиш мумкинки, жамият маънавияти таркибида турлича мафкуралар, тизимлар бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясида жамиятдаги бирор бир мафкурани давлат мафкураси даражасига кўрсатилиши мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Янгиланаётган маънавият асосида истиқлол ва миллий истиқлол мафкурасини яратиш соҳасида Президентимиз И.А.Каримов катга ташаббускорлик билан фаолият кўрсатмоқда. Янги даврнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, мавжуд ғайриинсоний, ғайримиллий коммунистик мафкурадан воз кечдик. Энди ана шу мафкура ўрнини босадиган қандайдир маслак, ғоя зарур эди. Шунинг учун ҳам Президент Каримовнинг миллий истиқлол мафкурасини яратиш ғояси туманли ва рутубатли кунларимизда жонларга рағбат уйғотувчи куч бўлиб майдонга келди. Мафкура атамасини ифодаладиган «идеология» иборасини ижтимоий фикрлар тарихида биринчи

бўлиб 19 —аср бошларида француз олими Дестют Де Траси ўзининг «идеология элементлари» асарида ишлатган. Бу сўз орқали у сиёсат, одоб ҳуқуқий иқтисод учун мустаҳкам негиз қуришни назарда тутган. «Мафкура» ибораси эса «фикр» (арабча) дан олинган. Шу маънода тафаккур «мутафаккир» сўзлари билан маънодош, илмий маънода олинганда мафкура иқтисод, сиёсат, маънавият, умуман жамиятнинг барча томонига дахлдор бўлган ғоялар тизимини ифода этади, давлат билан жамият, жамият билан одамлар, иқтисод билан сиёсат, иқтисод билан маънавият ҳодисаларини боғлаб қандай ривожланиш сари боришни ифода этади. Мафкурасиз маънавият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Мафкурала мақсад белгиланади. унга эришиш йўллари. усуллари. воситалари, таянч кучлари аниқлаб олинади, мафкура янги маънавиятнинг қўлга киритган ютуқларини ифодоловчи назарий қарашлар, билимлар сифатида ижтимоий тараққиёт учун муҳим режа, стратегик аҳамият касб этади. И.А.Каримов «Тафаккур» журиали саволларига берган жавобларида жамиятимиз мафкурасини асосий мазмуни, ривожланиш истиқболлари, асосий воситалар тўғрисидаги масалани илмий ёритиб берди. Миллий истиқлол мафкураси негизида оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиш муҳим ўрин тутиши керак. Миллий мафкурамиз халқимизнинг маънавий жиҳатдан баркамолликка эриштирмоғи учун қуйидаги талабларга жавоб бериши зарур:

1. **«Халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифалар».**
2. **Эл-юртни буюк мақсадларга етаклайдиган, халқ ва давлат дахлсизлигини таъминлайдиган ягона ғоя.**
3. **Ҳар қандай миллатчиликдан холи, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳпамо бўлиши.**
4. **Ёш авлоднинг ватанпарварлик, элпарварлик, инсонпарварлик, одамийлик фазилатларини тарбиялашда улкан маънавий омил бўлишлиги, миллий, умуминсоний ютуқларга эришмоқ учун йўл очиб берадиган, шунга мунтазам равишда даъват этадиган ғоя бўла олишлиги.**

4 Дин.

Маънавият мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг тараққиётига жуда кўп омиллар — сиёсат, иқтисод, фан, санъат, дин каби ҳодисалар бевосита таъсир этиб туриши ҳақида юқорида гапирилди. Бу тизимда диннинг алоҳида ўрни мавжудлиги ўз—ўзидан равшан. Бунинг боиси шундаки, аввалом бор дин минг йиллар мобайнида инсоният ҳаётининг ҳамма томонлари билан чамбарчас боғланиб, унинг турмуш тарзига айланиб кетади. Агар тарбия шахсининг ички ҳиссиётига мувофиқ равишда олиб борилса, муайян мақсадларга қараб йўналтирилса албатта у тегишли самара ва натижа бериши табиий. Эътиқод сифатида эътироф этилган тамойилларга қатъий амал қилиш ва уни кундалик турмушда бажариш динда асосий ўринни эгаллайди. Диний талаблар ҳар бир шахсдан қатъийлик, иродалилиқ, сабр тоʻатлилиқ, чидамлилиқ, бир сўз билан

айтганда, диндорларга хос бўлган эътиқодга амал қилишни тақазо этади. Барча динлардаги талаб ва кўрсатмаларнинг туб моҳияти шундаки, ҳар бир иснон уларни бажара бориб, нариги дунёдаги ҳаётида роҳат фароғатда яшаши учун бу дунёда фақат савобли ишлар билан шуғулланиши зарур. Бироқ бу талабларни бажариш учун одамлар ўзлари яшаб турган жамиятда **биринчидан** шарт-шароит, **иккинчилан** эса имкониятга эга бўлиши керак. Афсуски, ўтган 70 йил Шўролар замонида одамлар диний фаолиятини амалга ошира олмадилар. Социалистик давлат уларнинг шароит ва имкониятларини Конституцияда расман виждон эркинлиги билан қайд этсада, амалда чеклаб қўйди. Натижада фуқароларда на коммунистик на диний эътиқод шаклланмади. Барча халқлар ва миллатларнинг тили, тарихи, дини ва эътиқодини маънавий меросини менсимасдан, фақат йирик миллатнинг маънавий маданий «устунлиги»ни буюк ва умумий деб ҳисоблаб **уни** турмушга жорий этишда, зўравонликка асосланишга уринган коммунистик мафкура одамларнинг тилига ўрнашди. Уларнинг дилидан эса, муносиб ўрин топа олмади. Коммунистик мафкура миллатларнинг ўз дини, психологияси маданий ва маънавий мероси, маросимларга бўлган соғлом муносабатларини ҳисобга олмади, ёки олишни истамасди, менсимасди. Масалан, вафот этган киши партияга тааллуқли бўлса, унга жаноза ўқиш, комсомол аъзоси бўлса турмуш кураётганида никоҳ ўқиши таъқиқлаб қўйилган. Бу ўзини мусулмон деб ҳисобловчи **миллат** вакилининг нафсониятига қаттиқ таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Натижада бу асрий диний маънавий томоиллар яширин равишда амалга оширила бошланди. Америкалик йирик жамоат арбоби Збигнев Бжежинский ёзганидек, коммунистик жамият инсон турмушининг асосини ташкил этувчи эркинликка интилишни ва рухий эҳтиёжларни ҳисобга ола билмади.

Мустақиллик туфайли Республикамизнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Демократик ҳаракатларга кенг йўл очилди. Натижада олиб борилаётган сиёсат миллатнинг ҳис-туйғусига, урф-одатига, марсимларини ҳурмат қилишга, дунёқарашларига мос ва халқ манфаатини ҳимоя қилишга йўналтирилган, инсонпарварликни ифода этадиган бўлди. Президент И.А.Каримов мамлакатимизни иқтисодий жиҳатдан мустахкамлаш жараёнида маънавиятни бойитишнинг алоҳида ўрни мавжудлигини қайта —қайта уқтирмоқда. Ёшларга дунёвий билимларни сингдириш билан бирга минг йиллар мобайнида синалган ва юксак диний томоиллар билан уйғунлашиб кетган одоб — ахлоқ кўрсатмалари асосида уларни тарбиялаш, камол топтириш ишига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Сиёсат ва маънавият. 2.Давлат ва ҳуқуқ. 3.Маънавият ва мафкура. 4.Маънавият ва иқтисодиёт. 5.Мафкура ва маънавият. 6.Мафкура. 7.Маънавият, иқтисод муносабатлари. 8.Маънавият ва ҳуқуқни алоқадорлиги. 9.Дин ва сиёсат. 10.Дин ва маънавият.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Маънавиятни сиёсатдаги ўрни.
2. Сиёсат, маънавият ва мафкурани ўзаро муносабатлари.
3. Иқтисод ва ҳуқуқ.
4. Ҳуқуқ ва маънавиятнинг муносабатлари.
5. Мафкура, маънавият, сиёсат ва диннинг ўзаро алоқаси.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А.»Истшуюл ва маънавият» Т. «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Иброҳимов А., Султонов Х, Жўраев Н, «Ватан туйғуси» «Ўзбекистон» 1996 йил.
3. Конрод Н.И. Запад и Восток. М. Наука 1972.
4. Мустақиллик изоҳли луғати. Т. 1998 йил.
5. Маънавият асослари (ўқув қўлланмаси) Т. 2000 йил.
6. Маънавият юлдузлари (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т. 2001

5-Мавзу: Миллий ва умуминсоний маънавият, уларнинг ўзаро муносабати РЕЖА

- 1. Маънавият ва этнос, халқлар, мамлакатлар.**
- 2. Миллий ва умуминсоний маънавият тушнчаси.**
- 3. Бозор муносабатлари шароитида маданий ва маънавий муносабатлар.**
- 4. Шарқ ва ғарб маънавиятларининг миллий, умуминсоний хусусиятлари.**

1. Маънавият умуминсоний бўлиб, кўпчилик миллатларга тааллуқлидир. Алоҳида ажралган ҳолдаги бир миллатнинг маънавияти бўлмайди. Маънавият умуминсоний фазилят. Аммо маънавий тараққиёт, камолот ҳар бир миллатда бир хил бўлмайди. Инсон бор жойда маънавият бўлади. Соф миллат маънавияти йўқ, бошқа миллатлар билан боғлиқ ҳолда бўлади ва ривожланади.

Умуминсоний маънавият одамларнинг ўзаро иқтисодий — ижтимоий сиёсий алоқалари туфайли вужудга келган. Ҳозирги кунда уруш ва тинчлик муаммоси, бутун дунёдаги ядро қуролларининг учдан икки қисми Россия, Белоруссия, Украинада жойлашган бўлиб, ядро уруши хавфи маънавиятга салбий таъсир қилиб инсондан юксак маънавий масъулият талаб этади. Энг долзарб муаммолардан бири бу экологик муаммодир. Ҳозирги атмосферани турли газлар билан захарланиши, Орол денгизини қуриб бориши натижасида миллионлаб гектар ерларни қум, туз босиши, об — ҳавони ўзгариши, ўсимликларни захарланиши ҳам маънавиятга салбий таъсир этувчи омиллардир. Бундан ташқари дунёда миллий онг ва миллатчиликнинг кучайиши, урушлар, жанжалли воқеалар, мусулмонларни мусулмонлар томонидан ўлдирилиши, бу онгсизлик маънавиятни негатив томонларидир. Булар ҳаммаси миллий маҳдудлик ва айирмачилик бўлиб, миллатчилик, буюк давлатчилик ва ирқчиликдан иборатдир. Аммо ҳар бир миллатнинг ўзини миллий ҳисси ва миллий туйғуси бўлади. Мисол: Чет элда ўзбекни ўзбек билан учрашуви, ўзбек

тилида сўзлашуви ундан рухланиш хиссини уйғотади. Ҳар бир халқни, миллатни ўз миллий манфаати бўлиб уни шакллантириш зарур.

Турли тарихий ва ижтимоий иқтисодий шароитлар, жумладан, Республикамиз худудидан ипак йўлининг ўтиши, ягона араб халифалигини ташкил топиши билан Форс, Араб, Турк халқларининг бирлашуви, Буюк Амир Темур империясининг ташкил топиши миллий маънавиятларнинг ўзаро алоқадорлигини вужудга келиши ва ривожланиши маънавий кўрсаткичлардир.

Айниқса ҳозирги кунда бозор муносабатларига ўтиш жараёнида миллатлараро маданий — маънавий муносабатлар кенгаймоқда ва чуқурлашмоқда.

1. Миллий ва умуминсоний маънавият, уларнинг ўзаро муносабати. Ҳар бир халқнинг маънавияти нафақат ўзининг миллий омиллари, шу билан бирга умуминсоний қадриятларнинг таъсири натижасида хдм амал қилади. Шу маънода Президентимиз И.АКаримов «Миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг маънавий ахлоқий негизларидан бири умуминсоний қадриятларга содиқлик ҳисобланади» деган эди. (Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 78 — бет).

Дарҳақиқат, миллий маънавиятимизнинг сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак қадриятларини ижодий ўзлаштириш анъаналари билан боғланади. Агар маънавиятимиз ва маданиятимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърляти, илми, ўтмишда араб, форс ҳатто юнон маданияти ундан баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз. Демак, миллий ва умуминсоний маънавият тўғрисида гапириш учун етарли асослар мавжуд. Бу масала айримлик ва умумийликка яққол мисол бўла олади. Миллий ва умуминсоний маънавият ҳақида сўз борганда ҳам ана шу жиҳатлар бирлигини кўрамиз. Миллий маънавият муайян элат, халқ ва миллатга дахлдорликдир. Ҳар бир элат ва миллатнинг ўзига хос, унинг миллий Рухияти, яшаш тарзи, тарихий анъаналари ва фикрлаш қобилятилари, табиатининг ифодаляйдиган маънавияти мавжуд. Маънавиятнинг миллийлиги масаласи, табиийки, унинг тарихан шаклланганлиги, миллий мазмун, колоритга эгаллигидир. Ўзбек халқи миллий маънавиятини характерляйдиган, ўзига хослигини кўрсатадиган хусусиятлар қуйидагилар: Юксак инсонпарварлик, бағрикенглик, меҳмондўстлик, ҳамма миллат ва элат вакилларига иззат ҳурмат кўрсатиш, катталарга иззат —икром, мулоҳазалилик, шарм — ҳаёлилик, ҳамдардлик, маҳалладошлик, болажонлик, халоллик ва ҳоказолар. Буларки янада умумлаштирадиган бўлсак, маънавиятнинг хилма — хил жиҳат қирралари шаклда намоён бўлади: ҳаё ва андиша, вафо ва садоқат, ўктамлик ва ҳокисорлик, босиқлик ва хилм, фаросат ва заковат, балоғат ва фасоҳат, мардоналик ва масъулятилик ва бошқалар. Маънавият миллий онг, ижтимоий онг, мафкура, миллий маданият, эътиқод, имон, миллий ғурур, ифтихор каби тушунчалар билан яқин туради.

Маънавият шахснинг ўз —ўзини, ўз ҳуқуқини англаши, белгилаши ҳамдир. Миллатнинг маънавий қиёфаси унинг миллий онги ва рухиятида ифодаланadi. Ҳар бир миллатнинг маънавий қиёфаси жамиятнинг моддий, ижтимоий тарихий шароитларга қараб бойиб бориши қонуний ходисадир.

Маънавиятнинг муҳим унсури бўлган миллий онг нисбий мустақилдир, у жамиятнинг моддий ва маънавий қиёфасини тубдан ўзгартиришга фаол таъсир қилиши мумкин. Миллий онг ва унинг шаклланиши, энг аввало, миллий уйғониш замирида содир бўлади. Миллий онг ва англаш ҳар бир одамдан ўзининг қайси миллатга тегишлилиги, миллий тарихи, маданияти, мероси, урф — одатлари, тилини тўғри, ҳар тарафлама чуқур билишни талаб этади. Агар миллий мансублик ва унинг барча томонлари кишилар тасарруфида илмий асосланган бўлса, миллий ўз —ўзини англаш ҳисобланади. Миллий ўзлигини англаш, илмий, сиёсий тус олса ва ижтимоий ҳаракат учун қўлланма даражасига кўтарилса, у шубҳасиз миллий мафкурага айланади. Миллий мафкура эса миллий маданият, кадрият ва маънавият манфаатларини ҳимоя қилувчи асосий қурол бўлиб хизмат қилади. миллий маънавият миллатчилик билан келиша олмайди. Миллатчилик маънавий қашшоқлик аломати, миллий онгнинг қусурдир. Миллатчилик, ўзга миллатларга, қолаверса ўз миллатига хиёнат қилишдир. Ўзга миллат манфаатини инкор этиш, уларни кадриятини менсимаслик, уларни камситиш бўлиб, ижтимоий адоват туғдирадиган иллатдир. Шу маънода Президентимиз маънавиятимиз ифодаси бўлган, «Миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик уларни камситиш кайфияти ва қарашлардан мутлақо холи» — деб таъкидлайди. (Каримов И. А. «Жамиятнинг мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. (Т. «Ўзбекистон» 1998 йил. 14—15 —бетлар).

Миллий маънавиятнинг негизини маданият ташкил этади. Миллий маънавият жамиятнинг моддий ҳаётини акс этгаради. Унинг пайдо бўлиши ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ. Шу маънода маънавиятнинг пайдо бўлиши кишилик жамиятининг ривожини билан боғлиқ бўлиб унинг ривожланиши маънавий жихатдан қанчалик ривож топганлигини билдиради. Маънавият жамият аъзоларининг ҳар бир ҳаракатида, фаолиятида кўринади. Миллий маънавият юксак, ватанпарвар, донишманд шахслар фаолияти билан яратилади. Дунё тафаккури қаймоғи алоҳида шахслар тафаккурида жамланади ва яна шу шахслар фаолияти орқали тарқалади.

Ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунёқарашини ҳисобга олган ҳолда, унинг манфаат ва эҳтиёжларини раванқ топтириш негизида ривожланади. «Мустақил Ўзбекистоннинг куч—қудрати манбаи халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидадир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртақларини асрлар давомида асраб — авайлаб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашининг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун белгилаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт—шароит яратишдир». (Каримов И.А. «Ўзбекистон миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. «Ўзбекистон» 1994 йил. 74 —бет.).

Миллий ва умуминсоний маънавиятлар ўзаро боғланган. Улар бир — бирига таъсир этиб туради. Умуминсоний маънавият миллий маънавиятлардан ўсиб чиқади, шунга қарамай, у мазмун жихатдан чуқур ва бойдир.

Умуминсоний маънавият барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад интилишлари бирлигини ва умумийлигини ифодалайди. Миллий манфаатларни, миллий маънавиятни умуминсоний маънавиятга қарши қўйиш мумкин эмас. Миллий манфаатлар баҳонасида миллатпарастликни тарғиб қилиш, миллатлараро муносабатларга салбий таъсир ўтказди. Умуминсоний маънавият барча халқ ва элатларга хос бўлган, уларнинг инсоний фазилатларини ифодалайдиган анъаналар, урф — одатлар, интилишлар, ғоялар, соғлом фикр, юксак дид билан баҳолаш қобилияти, шу асосда қилинадиган ҳаракат ва фаолият ва ҳ.к. бўлиб, ундан унумли фойдаланиш, умумбашарий муаммоларни тўғри ҳал қилишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Умуминсоний маънавиятларнинг устиворлиги айна бир вақтда миллий маънавиятни мустахкамланиб боришига ёрдам беради. Жаҳон цивилизацияси тараққиётининг ҳозирги босқичида, бир томондан миллий маънавият, иккинчи томондан умуминсоний маънавиятнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида миллий муносабатларнинг халқаро муносабатлар даражасига кўтарилиши кузатилмоқда. Бу билан умуминсоний қадриятларни роли ҳам ортиб бораётир. Бизнинг миллий маънавиятимизнинг кўпгина томонлари умумжаҳон маънавиятига айланиб кетганлигини ҳеч ким инкор қила олмайди. Бунинг ёрқин исботи сифатида 1990 йил Имом Ат Термизий таваллудининг 1200 йиллиги, 1996 йил Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги, Улуғбек, Навоий, Фарғоний, Ал Мотуридий, Исмоил Бухорий ва бошқа улуғ зотларнинг юбилейлари ЮНЕСКО раҳнамолиги ва иштирокида нишонлангандир.

Президентимиз И.А.Каримов Аҳмад Ал — Фарғонийнинг 910 йиллигига бағишланган маросимда шундай деган эди: «Унинг мероси инсоннинг янги илм чўққиларига кўтарилишига сабабчи бўлди, бутун маърифий дунё олимлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилди». Машҳур сайёҳ Христофор Колумб 800 йил ўтиб Аҳмад Ал — Фарғонийнинг ер меридианаси даражаси ҳақидаги фикрлари тўғрилигини эътироф этди, ойдаги кратерларнинг иккитаси Аҳмад Ал — Фарғоний ва Мирзо Улуғбек номи билан аталади. Маънавиятимиз ўз заминида, қолаверса, умуминсоний маънавият ютуғлари таъсирида шаклланади ва камол топади. Айниқса, у Ҳиндистон, Хитой, Қадимги Юнонистон, Рим маданияти ва жаҳондаги бошқа маданиятлар таъсирида яна бойиб борган, улардан маънавий озуқа олган. Ўз навбатида ўзбек халқи маънавияти бошқа халқлар маънавиятига, умумжаҳон маданияти равнақида катта ижобий таъсир ўтказди.

Европа олимларининг таъкидлашича, Европа шарқдан саводхонликни, фанлар ва уларни эгаллаш усулларини, дехқончилик ва чорвачилик илмларини, денгизда сузиш ҳунарини, ҳарбий техникани, тасвирий санъат ва меъморчилик сирларини, шеърини санъат жозибасини ўрганган. Шарқлик савдогарлар илк бор Осиё билан Европа ўртасидаги тижорат йўллари очиқдир. Бунга Буюк ипак йўли ёрқин мисол бўла олади. Шарқликлар алгебрани дунёга келтирдилар, инсон қўлига табиатни очмоқ учун калит тутқаздилар.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Миллий. 2.Умуминсоний. 3.Миллий онг. 4.Бозор муносабатлари ва маънавияти. 5.Минтақавий маънавият. 6.Миллий маънавиятларни характерли белгилари. 7.Ижтимоий онг. 8.Маънавий қиёфа. 9.Қадрият. 10.Миллий манфаат. 11.Миллатчилик.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Миллий маънавиятни характерли белгилари ва хусусиятлари нима?
2. Умуминсоний маънавият белгилари
3. Миллатчилик ва умуминсонийликнинг диалектик бирлиги ва ўзига хослигини тушунтириб беринг?
4. Миллий маънавиятнинг ривожланишида миллий мустақилликнинг аҳамияти қандай?
5. Моддий ва маънавий маданиятнинг ривожлантириш омиллари қандай?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият» Т. «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998 йил.
3. Иброҳимов А., СултоновЖ., Жўраев Н., «Ватан туйғуси» Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
4. Янги аср бўсағасида (маънавият, маданият ҳақида) Т. «Мулоқот» 1995 йил. №7-8.
5. Маврулов А. Миллий виждон, миллий ахлоқ. Т. «Фан ва турмуш» 1990 йил № 2
6. Абдуллаев М., Хусанбоев М. Маънавият: Фарғона, 1999 йил.
7. Мансур Олтин ўғли. Ислом дини мустаҳкам. Т. «Мулоқот» 1994 йил 1-2 сон.
8. Каримов Б., * Мираъзамов К. Миллат равнақи ва тил муаммолари. Т. 1993 йил.
9. Маънавият асослари. Маъруза матнлари Т. 2000 йил.
10. Маънавият юлдузлари. (М.Хайруллаев ва бошқалар) Т. 2001 й.

6—Мавзу: Марказий Осиё халқларининг қадимий маънавияти.

РЕЖА

1. Халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма ёдгорликлардаги маънавият.
2. «Авесто»да инсон ва унинг маънавияти, муаммолари.
3. Монийлик таълимотида маънавият масалалари.

1. Марказий Осиё халқларининг Хитойдан, Осурия, Эрон мамлакатларининг харбий сиёсий ишларига аралашуви ҳамда, уларнинг Юнонистон ва Миср худудларига кириб бориши, мазкур халқларнинг маданиятига ўз таъсирини ўтказди. Марказий Осиё халқлари томонидан

яратилган Зардуштийлик таълимоти ва унинг муқаддас китоби «Авесто», Эрон ва Шимолий Ҳиндистонда кенг тарқалди.

Хоразмда топилган оташхона ва бошқа ибодатхоналар, Абу Райҳон Беруний таърифлаган оташгоҳлар тўғрисида тасаввур беради. Жомбас қалъа ёдгорликларига қараб эса ўша давр меъморчилигининг шакллари хусусида мулоҳаза юритиш мумкин: иншоотлар тўрт қиррали қилиб қурилган, яъни дунёнинг тўрт тарафига қараб турган ҳамда, устидаги гумбази кўшни акс эттирган. Афросиёбда Аҳмоний маданиятига тақлид қилиниб ясалган отдиқ подшо тасвири туширилган ўчоқ топилган. Аҳмонийлар даврининг мухташам ёдгорлиги Накши Рустам даласидан топилган. Шоҳ Доро тобутидаги безакли тасвирлар орқали биз унга қарам бўлган халқ вакилларининг қиёфасини тасаввур эта оламиз. Бу ўйма суръатларда уларнинг этник типи, кийимлари, қурол яроғлари ниҳоятда нафис ва нозик ифодаланган. Худди шу манзара Персопол саройида ҳам такрорланади. Бу тасвирлар бизга ўша қадимий аждодларимизнинг қандай кийимлар кийиб юрганлари тўғрисида аниқ тасаввур беради. ўша давр Ўрта Осиё халқларининг тили хусусида фикр юритиш жуда мушкул. Юнонистон тарихчилари бир қанча тарихий номларни келтиришади, бироқ ўзлари ўша номларни ўз тилларига мослаштириб ёзишган, улар ўзлари ифода эта олмаган, шилпилдоқ, жарангли товушларни «С» ҳарфи билан алмаштириб ифода этганлар. Шу боис Тўмарис, Амар, Спартра, Зариандр ва Зарина номлари аслида қандай айтилганини биз билмаймиз. Фақатгина «Сак» сўзи шаклида ифода этилгани маълум. Амударё юнон тилида «Оксос» Хоразмий тилида «Окус» Сирдарё юнонча «Полителит» «Авесто» асарида эса «Дайтя» ва ҳ.к. Тохарлар қадимги даҳларнинг авлоди бўлиб уларнинг тилида Юнон, Армани ва Славян тилларига ўхшашлик бўлган.

Шу даврда оғзаки ижод камол топади ва муқаддас «Овасто» яратилади. «Овасто» қаҳрамонлари Бахти, Сўтдиёна, Марғиёна ва Айриан Вазжа ва бошқалардир. (Хоразм) худудларида зафарлар қозонишади. «Овасто»да жумладан, аждарҳоннинг яккама —якка олишувида енгган баҳодир Кеэсшасл ҳамда Эрон шоҳини забт этган Афросиёб шаънига мадҳиялар ўқилганлиги маълум. Бу даврда Ўрта Осиё худудидаги халқлар бир неча дин ва ақидаларга риоя этишган. Зардуштийлик Митра оқимига қўшилиб кетган Таъбир, Анахид ақидаси, Эронийлик, аждодлар руҳига сажда қилинувчи Аҳмоний дини, Шаманлик, Сиёвушга сажда қилиш ва ҳ.к. бўлган.

Бир қатор адабиётларда «Овасто» ва «Авесто» номлари бир хил маънода ишлатилади. Олимлар орасида Зардуштийлик мидиядан тарқала бошлаган, деган «ғарбий назария» мавжуд. Бироқ унинг акси ўлароқ юзага келган «Шарқий назария»га биноан Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна ва Паркана мазкур диннинг ватани ҳисобланади. Бу назария тарафдорлари кўпинча зардуштийликни Хоразм билан боғлайдилар ва тахминларга кўра «Овасто»да ҳикоя қилинган «адархурра» муқаддас олови шу ерда ёқилганлигини исботлашга уриндилар. Зардуштийлик таълимоти Эронда бир мунча бошқачароқ тарзда ўзгара боради. Чунки Аҳмоний подшоҳлари Ахурамазда сиймосини унинг ердаги ноиби-шоҳ билан боғлайдилар ва ўз номларига уни қўшиб айтадилар. Радостлик, Евтидиалнинг қайд этишича Зардушликка қадар

Эрон ва Турон халқлари орасида Эвронийлик таълимоти тарқалган. Эврон — айрим манбаларга кўра вақт худоси ҳисобланган. У Ахурамазда ва Ахриманнинг отасидир. Ахурамазда эса ўз отасига хдм қарши курашган. Ўрта Осиёда янада қадимий урф —одат, ақидалар ҳам мавжуд бўлган, албатта шаманлик шулардан биридир. Юнон тарихчиси Геродот гулхан атрофида давра куриб ўтириб, тутаётган гиёҳнинг хидига сархуш бўладиган сўнгра эса, рақсга тушиб кўшиқ айтадиган массагетлар ҳақида ёзиб қолдирган. Дунёда янги воқеаларга асос солган, ижтимоий — маданий тарихда ўчмас из қолдирган, пайғамбарлар кўп бўлган. Шулардан бири Зардуштдир. У ўз замонида Зардуштийлик динига асос солган. Зардуштийлик дини бундан 3 — 2,5 минг йил муқаддам Ўрта Шарқдаги кўпгина давлатларга ёйилган. Бу тўғрисида турли афсона ва ривоятлар кўп. Ҳозирги кунда ҳам тарихчи, шарқшунос, археолог, филологлар орасида Заратуштиранинг келиб чиқиши, ватани ҳақида турли фикр мулоҳазалар юрганлиги бежиз эмас.

Бу айтилганлар Заратуштиранинг ҳаёти тарихи ҳақида аниқ маълумот беролмайди. Бунга аниқлик киритиш учун зардуштийларнинг муқаддас китоби ҳисобланган ва энг кўп қисмлари Зарауштра томонидан битилган «Овасто» китобига мурожаат этиш жоиз. «Овасто»нинг махсус бобида Зарауштра тарихий шахс сифатида баён этилади. «Авесто» китобида ер думалоқ шаклида яратилганлиги, унинг атрофи океанлар билан ўралганлиги айтилган уларнинг номлари келтирилган мамлакатларда худо Ахурамазда эканлиги, қонунларини Зардушт орқали ваҳий қилганлиги ҳақида ёзилган. Зардуштийлик бўйича илгари кўп худолик динидан расм —одат бўлиб қолган мурдаларни оловда куйдириб, кулини дафн этишни қетъий қораланиб, мархум суяқларини остадонларга солиб кўмиш каби янгича одатлар жорий қилинган. Бундай Остадонлар тадқиқотчилар таъкидлашича, асосан Марказий Осиё худудлари ер остидан топилаётир.

Зардушт яратган илоҳий китобнинг ўзи бизгача етиб келмаган. Фақат у ҳақида ёзилган тарихий манбалар бор ҳолос. Зардушт яшаган даврда кишилик жамияти илгарилаб ривожлана боради. Кўчманчиликка асосланган Марказий Осиёда эски турмуш тарзи ўрнини ўтроқ яшаш эгаллай бошлайди. Суғориладиган ерлар кўпайтирилиб деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик борган сайин тараққий этади. Янги— янги шаҳарлар, обод қишлоқларнинг пайдо бўлиши ўтроқ турмуш тарзини афзалликларини кўрсата борди. Ана шу ўтроқ турмуш тарзини одамларга бениҳоя қулфат келтираётган кўчманчиликка асосланган турмуш — тарзига нисбатан афзалликларини оммага етказиш даврни асосий муаммоси бўлган. Ана шу зарурий муаммони Зардушт ҳаммадан олдин кўра олган ва уни ҳал қилиш йўлларини топа олган. Халқларни, қабилаларни бирлаштириб, зардушт фаровонликка эриштиришнинг бирдан бир йўли —якка худолик Вахдониятга ўтиш деб билди. Ва у ўзининг бутун онги фаолиятини шу муқаддас ишга бағишлаб, якка худолик учун олиб борилган урушда ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Зардуштийлик муқаддас китоблари тўплами «Овасто» Искандар Зулқарнайн ҳокимияти инқирозга юз тутгач, милодимиздан олдинги 250 — йилларда, аршохийлар даврида яна тиклана бошлаган ва у янги матнлар билан

тўлдирилган. «Овасто»нинг 3 та китоби қадимги тилда ва биттаси Пахлавий тилида тикланган. Биринчи китоб «ведевАат» яъни девларга қарши қонун деб аталади. «Ведевдат»ни покланиш қонун — қоидалари мажмуаси деб айтсак бўлади. Иккинчи китоб «Ёсин» бўлиб зардушт хат (нома)лари унинг асосий мазмунини ташкил этади. Китобда покланиш (ювиниш гигиенаси) ёвузликни кўрганда қандай маромда чўчишлик, шайтон, иблисларни ҳайдашга қаратилган ҳаракатлар, гуноҳдан фориғ бўлиш, кечирим сўрашга доир дуолар ҳам катта ўрин олган. Жумладан, имонни сақлаб қолиш, гуноҳдан фориғ бўлишлик учун қуйидаги дуони ўқиш тавсия этилади: «Эй оламнинг ҳукмдори Охурамазда мен барча гуноҳларимга икрорман, уларни такрорламасликка сўз бераман, ҳар қандай ёмон ният, сўзлардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман, сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан буён ишончингни оқлайман, қилган гуноҳларимни кенг караминг билан кечиргин, танам ва жонимни у дунё —ю —бу дунё мунаввар этгин, эй парвардигорим». Иккинчи китобнинг еттинчи бобида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини топган. Оламдаги ёвузлик ва нотакомиллик ҳодисалар ва уларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш эса истиқболдаги иш бўлиб, имонли кишиларнинг фаоллиги туфайлигина бунга эришилади. Имонли кишилар Ахурамазда юборган қонун қоидалар, тарғиботлар, насихат ва ўғитларга амал қилсалар эзгулик ёвузлик устидан ғалабага эришиб бораверадилар.

Китобда ёзилишича, Олам қарама — қаршилиқлар асосида қурилган, жисмоний нарсаларда ёруғлик билан зулмат, жонли табиатда ҳаёт билан ўлим, маънавий оламда эзгулик билан ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасида доимо қарама — қаршилиқлар бор. Диний соҳада эзгуликни қарор топтириш руҳи билан ёвузлик руҳи ўртасида кескин кураш боради. Охурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Ахриман унга қарши курашиб одамларни ёмонлик сари ёвузликаларга бошлайверади. Китобнинг 30 башоратида таъкидланишича, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда оралиқ йўқ, ҳар бир одам бу жараённи у ёки бу томонидан иштирок этишга мажбур. Шу боисдан диндорлик иймон эътиқод баркамоллик нишонаси сифатида муҳим ўрин тутаяди. Иймон эътиқод одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини беради.

Иймонли, эътиқодли одам албатта эзгулик, яхшилик сари интилади. Ёвуз руҳлар дев, пари иблис ва бошқа гуноҳлар, адашишлар, ёлғонликлар, касалликлар тимсоли сифатида тасвирланади. Зардуштчилик иймони 3 таянчга асосланади. Фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги, Охурамазда одамларни ўз истакларида холис бўлиб, бир — бирлари билан муроса қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразгўйлик, ҳасадгўйлик, каттазанглик, шухратпарастлик, қонунсиз ишлардан ўзларини тийиб юриш учун интилишга чақиради. Берган сўзнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо сотиқда шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш иймонлик аломатларидур дейилади.

Иймонли одам ўғирлик ва талончиликдан, бегоналарнинг мол — мулкига кўз олайтиришдан, ўз —ўзига хиёнат қилишдан, яъни имонга хилоф ишлардан ўзини сақлай биладиган комил инсонлардир. «Таналарингизга нисбатан

қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг», яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади, дейди Охурамазда. «Авесто»да шахсинг ахлоқий хислатлари ҳақгўйлик, адолатлилик, улуғланади. «Авесто» китобида моддий дунё, борлиқ муқаддаслаштирилади. Ер, сув, ҳавони булгаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳлар қаторига кўшилади. Охурамазда «ерга яхши соғлом уруғдан сепишдан ортиқ савоб иш йўқ» — дейди. Худои таъолонинг бу айтганларига амал қилиш 10 минг марта ибодат этиш ёки юзлаб жониворларни худо йўлига қурбонликка сўйишдан афзалроқ ҳисобланган. Охурамазда қонунларида кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, уни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савобли ишлардан ҳисобланган. Ундан кейинги савобли иш эса озик — овқат тайёрлаш, уй ҳайвонлари ва чорва молларини кўпайтиришдан иборат бўлган. Зардушт худо номидан ҳукмдорларга қарата бундай дейди. «Ёмон овқатланган халқ на яхши кучли ишловчиларга ва на соғлом, бақувват болаларга эга бўлади. Агар нон мўл —кўл бўлса, муқаддас сўзлар ҳам қабул қилинади». Бир қарашда оддий кўринадиган бу сўзларда жуда катта фалсафий маънолар, тарбиявий ўғитлар борлигига амин бўламиз. Зардуштийлик ўғитларида она заминга, дехқончиликка, ҳунармандчилик, чорвачилик, ватан ва халққа улуғ муҳаббат руҳи марказий ўринни эгаллайди. Буни биз зардуштийликни «Наврўз», Рўза, меҳр ва бошқа барча маросимларида очиқ —ойдин кўрамиз. «Авесто»нинг учинчи китоби «Васпарал» деб аталади. Бу китобда оламни, ҳамма нарсани билишга оид панду насиҳатлар ўрин олган. Китоб асосан ибодат намозлари йиғиндиси бўлиб 25 қисмдан иборат. Бу китоб «Бундахаш», қадимий Эрон тили пахлавий тилида ёзилган. «Авесто» ҳақида Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» номли асарида ёзиб қолдирган маълумотлари диққатни тортади. Беруний бундай ёзади «Подшоҳ Доро Ибн Доро ҳазинасида 12 минг қорамол терисига тилла билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборган. Шунинг учун «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. «Авесто» 30 насх (қисм), мажусийлар қўлида 12 насх чамаси қолди». Зардушт яшаган ва Авесто китоби ёзилган даврда Марказий Осиёда аҳолининг асосий қисми ўтроқ ҳаётга, дехқончилик ва ҳунармандчиликка ўта бошлаган, кўчманчиликдан чорвачиликка эътибор кучайган. қадимги шаҳарлар ва дехқончилик вилоятлари (Сўғдиёна, Марғиёна, Бактрия, Парфия, Хоразм)нинг шаклланиш жараёни кечаётган палла эди. Ватанимиз халқлари ҳаётида юз бераётган бу ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар унинг тараққиёти йўлига ғов бўлаётган мафқурани янгилашни янги жамият талабларига жавоб бера оладиган диний ислоҳотни амалга оширишни талаб этар эди. «Авесто»да ана шу ислоҳий талаб ўз ифодасини топган.

«Авесто» асрида патриархал уруғ жамоаси ҳақида, унинг сўнгги қисми ведевдотда иқтисодий тенгсизлик, синфий табақаланиш ҳақидаги маълумотлар очилади. Жамиятнинг ижтимоий таркиби ва ундаги синфий табақаланиш жараёни тўғрисида қимматли маълумотлар берилади. Шундай қилиб, «Авесто» милoddан аввалги 9 — 7 асрлар ижтимоий иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт

ҳақида ғоятда муҳим маълумотлар берувчи халқимизнинг маънавий меросий бойлигидир.

Ватанимиз ҳудудларида зардуштийлик билан бир қаторда Монийлик дини ҳам милодимизнинг 3 — асри ўрталаридан бошлаб кенг тарқала бошлаган. Монийликнинг асосчиси Моний Ибн Фаток (216 — 277)дир. Моний само нури элчиси ҳисобланган. Унинг таълимотида борлиқнинг икки субстанция асоси — ёруғлик, яхшилик, руҳ олами билан зулмат, ёвузлик, материя оламининг ўзаро курашини эътироф этувчи зардуштийлик дуализми ётади. Монийлик таълимоти моний ўлиmidан кейин ҳам кенг тарқалган. У 8-асрда Уйғур хонлигида ҳукмрон динга айланади. Аммо кейинчалик ислом дини таъқибига учрайди ва аста секин Европа ва Осиё мамлакатларида барҳам топади. 14 —асрга келиб бу диний таълимот Хитойда ҳам таъқиқланади. Бироқ монийликдаги яхшилик ва ёмонлик кураши ҳақидаги дуалистик таълимот кейинчалик Европа мамлакатларида павликианчилик, Шарқ мамлакатларида эса маздакаийчилик ҳаракатларини келтириб чиқарди. Маздакчилик таълимотининг асосчиси Маздак Ибн Хандонан (470 — 529) дир. Маздак халқ оммасининг зардушт кохинлари ва зодагонларига қарши курашини бошқарган. Маздакийлар ҳаракати Эрондаги дехқонлар ва шаҳар камбағалларининг кўзғолонларидир. Маздакийлар ҳаракати жамоа ҳуқуқларини қайта тиклаш, ер, сув ва мол — мулкка баробар эгалик қилиш, тенг ҳуқуқли бўлишни таъминлаш учун кураш шиори остида бошлаган эди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, маздакийлик диний фалсафий таълимот бўлиб, унда мақсадни кўзлаб ҳаракат қилувчи эзгулик, ёруғлик манбаи ўртасидаги курашдан иборат. Бу кураш яхшиликнинг ёмонлик устидан мукамал ғалабаси билан тугалланади, Маздакийлик ўз даврида ижтимоий тенгсизликнинг йўқотиш учун курашга даъват этувчи мафкура вазифасини бажарган.

Турон ўлкаси ҳудудида қадимги ажодоларимиз ўзларининг узоқ тарихга бориб тақаладиган маданиятига, ҳусусан мусиқа, кўшиқ тарихига ҳам эга. Бизга маълумки, халқ мерослари, оғзаки ижодлари, фолклори, дoston ва кўшиқлари, аллаю — яллалари, бебаҳо маданият дурдоналари, миллатимиз хотираси, ўтмиш — кетмишларнинг гавҳаридир. Бугунги шароитда, яъни Ўзбекистон давлати ўзининг мустақиллигини тобора мустаҳкамлаб, юксаклик сари бораётган бир даврда, шундай имкониятлар вужудга келдики, биз қадимги ўтмишимизни, ўлкамиз тарихини, ҳусусан ушбу ўлкада яшаган қадимги халқлар маданияти тарихини изчил мукамал, излаб, ўрганиб, таҳлил қилиб, кенг халқ оммасига бериш имкониятига эга бўлдик.

Яқингача Марказий Осиё халқлари маданиятининг асл илдизлари йўқлиги, уларнинг маънавияти ўзга халқлар таъсирида пайдо бўлганлиги ҳақидаги ғайри илмий хулосалар мавжуд эди. Жумладан, яқин пайтларгача сўғднинг асосий шаҳарлари бўлган Самарқанд ва Бухоронинг 25 асрлик шаҳар ва маданиятининг тарихий илдизлари қайси даврга бориб тақалиши номаълум эди. Шуниси аниқки, ибтидоий даврларда маданият, санъат турлари ва шеърлари деярли бир —биридан фарқ қилмаган. Қадимги одамларда биринчи ўринда қорнини тўйғазиш ташвиши бўлиб, шаклланиб келаётган маданият ва санъат шакллари, кўринишлари ана шу юқорида қорин тўйғазиш, меҳнатнинг

яқунига боғлиқ санъат кўринишлари, хафачилик ва бошқа рухий ҳолатлар кечинмалар ҳам шунга асосланган эди. Натижада улар ички кечинмаларини дастлаб таркиб топган рақсларда, қолаверса илк бор овоз иштирокида, қарсақ ёрдамида ифодалашга ҳаракат қилганлар. Овоз ва дастлабки мусиқа оҳанги, овозларнинг келиб чиқиши эса инсон ижтимоий тараққиётининг, ғояларининг, дунёқарашининг узоқ тарихий даврнинг маҳсулотларидир.

Турон заминида мусиқа секин аста такомиллашиб бораётган санъатнинг ривож топиши тарихига назар солганда қисқача қилиб шуни айтиб ўтиш мумкинки, қадимдаги даврларда бу ерда ушбу соҳа билан аёллар ва эркеклар шутулланганлар. Тафаккурнинг ўсиб бориши билан мусиқа кишиларнинг маънавий — ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи энг муҳим воситалардан бирига айланиб борди.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Халқ. 2.Ижод. 3.Оғзаки ижод. 4.Ёдгорликлар. 5.Ёзма ёдгорликлар. 6.Археологик қазилмалар. 7.Сўғдийлар. 8.Бақтрия. Э.Тўмарис. Ю.Парфия. И.Широқ.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

- 1. «Авесто»ни келиб чиқиш тарихи?**
- 2. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»да қайси образларда ифодаланган?**
- 3. «Авесто» дегани нима, унинг асосчиси ким?**
- 4. 2001 йилда маданият ишлари билан шуғулланувчи «ЮНЕСКО» ташкилотининг ташаббуси билан Авестонинг неча йиллиги нишонланди?**
- 5. Зардуштийлик (ақидапарастлик) дини қадимий ўтмишда ота-боболаримиз тарихида қандай роль ўйнаган?**
- 6. Монийлик ва Маздакизмнинг моҳиятини тушунтириб беринг?**

АДАБИЁТЛАР:

- 1. Каримов И.А. Маънавият ва маърифат қадриятлари тўғрисида. Наманган. 1997 йил.**
- 2. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият» Т. «Ўзбекистон» 1994**
- 3. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т. 1997**
- 4. Шакаримов С.И. Хақимов А.Х. «Маънавият ва маърифат асослари» Андижон. 1998 йил.**
- 5. Иброҳимов А., Султонов Ж., Жўраев Н, «Ватан туғуси» Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.**
- 6. Абдурахим Эркаев. «Маънавият миллат нишони» Т. 1998**
- 7. Имомназаров М. «Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари». Т. 1996 йил.**
- 8. НамДУ «Истиқлол ва маънавият» Наманган. 1997 йил.**
- 9. А.Абдурахмонов, МАбдуллаева, О.Маматов. Фалсафа: амалий машғулотлар юзасидан тавсиялар. Наманган. 1999 йил.**

7-Мавзу: Ислом динида инсон маънавияти масаласи.

РЕЖА

1. Исломгача бўлган диний эътиқодлар.
2. Ислом ва маънавият.
3. Ислом қадриятларининг маънавий ва умуминсоний характери.

1. Исломгача бўлган диний эътиқодлар.

Туркистон-Туроннинг - исломият ворисидир. Мовароуннахрда Араб халифалигининг амири Қутайба Ибн Муслим ва аскарлари томонидан 705-715 йилларда мусулмончилик ёйилган, унгача юртимизда мусулмончилик бўлмаган деган фикрлар бир томонламадир. Ишончли манбаларнинг дарак беришича, Турон халқи авваллари ҳам икки марта исломни қабул қилган. Биринчи марта Нух алайҳиссаломнинг Туркуғли Ибн Ёфас алайҳиссалом ислом таълимотини Турон заминида кенг еиган эканлар Қуръони Каримда айталишича, Одам алайҳиссаломдан бошлаб барча пайғамбарлар умматларини мусулмон бўлишга, аллохнинг бирлигига иймон келтиришга даъват этганлар. Муслим ва Мусулмон атамалари бирлик ва кўплик шаклида: ислом динига амал қилиш муслимлик ва мусулмонликдир.

Абдулғозийнинг «Шажарай Турк» асарида ёзилишича, ҳазрати Нух алайҳиссалом икки юз эллик ёшга етганида Худои Таоло уни пайғамбар қилиб юборди. Фақат саксон киши иймон келтиради. Бундан аччиқланган Нух алайҳиссалом иймон келтирмаганларни дуойибад қилади. Жаброил алайҳиссалом келиб Нух алайҳиссаломга дейди: «Худои Таоло сенинг дуоингни қабул қилди, ер юзидаги халқни сувга ғарқ қилмоқчи бўлди, кема ясагин деб амр қилди». Жаброил алайҳиссалом Нух алайҳиссаломга кемани ясашни ўргатади. Нух алайҳиссалом иймон келтириб, мусулмон бўлган кишилар билан кема ясайди. Шундан кейин ердан сув чиқади, осмондан ёмғир ёғади, тўфон бўлади. Нух алайҳиссалом қушлар ва ҳайвонларнинг ҳар биридан бир жуфтдан олиб иймон келтирган кишилар билан кемага минади. Ер юзидаги жонзот сувга ғарқ бўлади. Олти ой, олти кун деганда Худои Таолонинг амри билан тўфон қайтади. Кемадагилар омон қолиб Жуди деган тоғда кемадан куруқликка ўтадилар. Шу ерда улар бемор бўладилар. Нух пайғамбарни учта ўғли, келини тузалади, бошқалар вафот этадилар. Шундан кейин Нух пайғамбар ўғилларига: «Одам фарзандларидан фақат уччалангиз қолдингиз, энди уччалангиз уч юртда турунг»—деб уларни уч томонга юборади. Ёфас алайҳиссалом отасининг амри билан Жуди тоғидан жўнаб кетди, Итил ва Ёйиқ дарёларининг ёқасини макон тутди. Шу ерда икки юз эллик йил яшайди, авлоди кўпаяди. Вафоти олдида ўрнига тўнғич ўғли Туркни қолдириб, бошқа ўғилларига бундай васият қилади: «Туркни ўзларингизга подшоҳ билинглари, сўзидан чиқманглари» — дейди. Ўғиллар ота васиятига содиқ қолиб, Туркни подшоҳ қиладилар. Турк одобли ва оқил киши эди. Ота мерос мамлакатларни кезиб чиқди. Иссиққўл ерларини хушлаб қолиб у ерда яшади. Чодир ўтовни шу киши ихтиро қилади. То Алачахон подшоҳлик қилган давргача Турк авлоди мусулмон эди. Алачахон замонида юрт обод ва эл жуда бадавлат бўлиб кетади. Моддий нарсаларга сиғиниш бошланади. Вафот этган мусулмон солиҳ одамларга ўхшаш ҳайкаллар ясаб, унга сиғина бошладилар. Овқатларнинг

олдини уни олдига кўя бошлайдилар. Юз —кўзини уни юзига суриб бошига кўтарардилар. Шу тариқа бутпарастлик пайдо бўлади. Бу Нух алайҳиссалом замонидан то Алачахон замонигача бўлган давр турк элининг мусулмончилик даври эди.

Турк эли иккинчи марта Ўғузхон замонида мусулмончиликка қайтган. Ўғузхон Алачахоннинг невараси эди, бобоси Мўғулхон, отаси қорахон мусулмон эмасдилар. Ўғузхон туғилгач уч кечаю уч кундаз онасини эммайди, ҳар кеча онасининг тушига кириб «Эй она мусулмон бўлинг, агар мусулмон бўлмасангиз, ўлсам ўламан сизни эммасман»,— дейди. Онаси унинг райига қараб, тангрининг бирлигига иймон келтирвади. Шундан кейин Ўғузхон онасини эмади. Онаси кўрган тушини ва мусулмон бўлганини бировга айтмайди. Чунки, қорахон замонида мусулмончилик ва мусулмонлик қаттиқ таъкиб этиларди. У пайтларда ўғли бир ёшга тўлмагунча унга от қўйилмасди. Уғузхон бир ёшга тўлгач, отаси қорахон юртга тўй бериб, бекларга бундай дейди: «Ўғлимиз бир ёшга етди унга не от қўярсизлар?», беклар жавоб бермасданок бир яшар ўғузхон тилга кириб бундай дейди: «Менинг отим Ўғуз турур»—тўйга келганлар барча катта кичик, ёшу қари бундан танг қоладилар. Уғуз тили **чикқач аллоҳ** сўзини такрор айтарди, лекин араб тилини **атрофдагилар, ҳеч ким билмасди. Уғузхон балоғатга етгач, қорахон икки марта уйлантиради.** Ўғузхон хотинларини мусулмон бўлишга даъват қилади, улар бу таклифга кўнишмайди, шу сабабли Ўғузхон уларга рўйхушлик бермайди. Кейин у мусулмон бўлишга кўнган бошқа қизга уйланади. Катта келинлари қорахонга Ўғузхон мусулмон бўлганини чақадилар. Ота—ўғил ўртасида низо чиқади, уруш бошланади. Ўғузхон ғолиб келади. Отасининг бошига ўқ тегиб, ҳалок бўлади. Ўғузхон отасининг ўрнига тахтга ўтиради. Энди мусулмончиликка даъват қилади. Мусулмон бўлганларни сийлайди. Мусулмон бўлганлар Ўғузхонга келиб қўшиладилар. Ўғузхон ўзи тарбия қилиб, вояга етказган **Кипчоқка** кўп эл ва аавкарлар бериб, можор, бошқирд элларини итоатда ушлашни буюриб, Дон, Итил ва Ёйиқ дарёлари хавзаларини юрт қилиб белгилаб, уни ўша ёққа юборади. Бу жойларнинг дашти кипчоқ дейилишининг боиси ана шундадир. Ўғузхон биринчи юришда Талас, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Балх, Гур, Бадахшон, Кашмирни забт этади. Иккинчи юришида Хуросон, Эрон, Ироқ, Ажам, Ироқи Араб, Озарбайжон, Арманистон, Шом ва то Мисргача бўлган ҳудудларни эгаллайди. Боши Сайрам охири Мисргача бўлган жойларга ҳокимлар қўйиб ўз юртига қайтди. Ўғузхон замони турк элининг мусулмонликка қайтиш даври эди. Мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи»да ровийлар, тарихчи арбоблар маълумотига суяниб ёзадики, ер юзини Нух алайҳиссалом авлоди ва аҳолиси томонидан эгалланиши билан уларнинг зурриёти ҳамда хешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойиқ қондалар қурила бошлайди. Ёфас ибн Нух алайҳиссалом Жуди тоғидан пастга тушгач Аллоҳ таоло амри билан Машриқ томонга жўнайди, ўз падари бузрукворидан рухсат олиш асносида ундан, яъни Нух алайҳиссаломдан дуо ўрганишларини сўрайди, токи ҳазрат қодир Аллоҳ ёмғир ёғишини сўраган Нух алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатади. У исми аъзамни бир тошга нақш

қилиб, Ёфас алайҳиссалом ҳазрати Борий таолонинг буюк исми нақш қилинган тош келтирар эканлар. Бугунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд, — деб давом этади. Мирзо Улуғбек у тошни Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабча Хашарул Мутур дейилади. Хуллас ҳазрати Нух алайҳиссалом ёмғир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим берадилар ва ўша тошни кўрсатадилар. Улуғ тарихчиларнинг ривоят қилишларича, ҳазрат Ёфас алайҳиссалом пайғамбари мурсал бўлдилар (мурсал—элчи демакдир). У ҳазратга нозил бўлган китобларда Яда илми ҳам зикр этилган эди. Демак Турк бобомизнинг оталари бўлмиш Ёфас алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг элчиларидан бири бўлиб, у кишига пайғамбарлик нишонлари учун Яда илми ҳам берилган экан. Демак муқаддас китобларда қайд этилишича, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида вдарфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом китобида илми нужум, Ҳазрати Иброҳим китобида саноқ илми (илми аъдод) Мусо алайҳиссалом тавротидида илми санъат ва тиб битилганини хотирага олсак, Ёфас алайҳиссаломга Яда илми берилганига ишониш вазифамиздир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамма ўтган пайғамбарлардан афзалдирлар. Умматларнинг кўплигига ва иймон келтирганларнинг зиёдалиги билан фарқ қиладилар. Аммо ҳамма ўтган пайғамбарларга бирдай, баб —баробар иймон келтириш лозим.

Буюк турон халқининг исломга учинчи марта қайтиши у VII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Ҳазрати Умар халифалик даврида Сайд ибн Ваққос бошчилигида араб лашкарлари Шарққа юборилади, улар маҳаллий халқнинг исломни қабул қилишларига даъват қилганлар. Тарихдан маълумки, кейинчалик 705 — 715 йилларда Араблар Ўрта Осиёни тўла босиб олганлар. Исломгача, Ўрта Осиё халқлари буддизмга ва зардупггайлик динига эътиқод қилганлар. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»ни билувчи кохинлар бор эди. Улар она тилимизда Ўт оға дейилади, оташпарастлар ибодатхонасида ҳамиша ёниб турувчи ўтлар бўлган. Ана шу оташпараст аجدодларимиз ислом динини дарҳол қабул қилмаганлар. Улар исломни тушуниб етиш учун анча вақт керак бўлган. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилиши лозим бўлган. Ислом шундай илоҳий қудратли динки, у ихтиёрий қабул қилинади, уни қурол ишлатиб, мажбуран қабул қилдиришга ҳожат йўқ. Ана шу борада тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Амир қутайба ибн Муслим исломни мажбуран қабул қилдирган ҳоллари ҳам бўлган. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан оташпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳ самарқандликлар 705 — 710 йиллар орасида мусулмончилик шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб кирилди, деб халифаликка арз қиладилар. У ерда бу шикоят ислом маълумоти бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тугилади. Ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Амир қутайба ўтказилаётган таълимотни тарғиб қилувчи китобларни ёқишган. Абу Райҳон Беруний «Осарул ал —боқий» асарида худди шу ҳолатни эслатиб ўтган. Бунини қарангки, Амир қутайба

аскарларига қаттиқ қаршилик кўрсатган Хоразм, Термиз, Фарғона каби Турон худудлари кейинчалик ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни етиштириб берди.

Энди Туронни шимолий, шарқий — шимолий, ғарбий — шимолий худудларида ислом дини ихтиёрий равишда қилич кучи билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мантиқ кучи билан қабул қилинишини изохлаб ўтамиз. Маълумки, бу худудларда Ўғузхон замонларидан кейин орадан маълум бир вақт ўтгач, турк қабилалари ўртасида бугаарастлик ҳам, шамонийлар ҳам, чекка ўлкаларда эса мажустлар ҳам бор эди. Шамонийлик етакчилик қиларди. Аждодларимизнинг «Тангри» тушунчаси исломий «Аллоҳ» тушунчасига яқин келиб қолган эди. Улардан илохий тушунчаси мавжуд бўлган. Бутун борлиқни яратувчи, одамларни яхши ва ёмон тақдирларини брлгиловчи тангри деб билганлар. Шимолий турклар бошларига бирор мушкул иш тушганда «тангри бир» дея илтижо қилганлар.

Тангри сўзи, ҳам кўл (осмон, само) ҳам аллоҳ маъноларини англатган. Улуғ ва танҳо бўлиш тангрига ишонувчи эътиқодларимизга, руҳнинг абадийлигига, охират ҳаётига, яхшилик эвазига мукофот, ёмонликка яраша жазо берилишига ишониш тарғиб қилинади. Уларда арвоҳ тушунчаси ҳам бўлган. Яхши одам ўлганда руҳи кўкка тангри томонга учиб кетади, ёмон одам ўлганда эса, руҳи ер остига юборилади, деб ҳисоблашган. Шу тариқа жаннат ва дўзах тушунчалари пайдо бўлган. Она тилимизда дўзах — тамут, жаннат — учмоқдир. Учмоқ сўзининг луғавий маъноси ердан кўтарилиш, осмонга павроз қилишдир. Аждодларимизда бундай тушунчаларнинг мавжуд бўлиши қадимда туркхон, Ўғузхон замонларида уларни мусулмон бўлганликларини кўрсатувчи далиллардандир. Шундай анъанавий асослар ва айниқса тангри бирлиги ҳақидаги тушунча туроннинг катта **бир худудида** ислом динини ихтиёрий равишда қабул қилинишига омил бўлди, деб ҳисоблаймиз.

Ҳамма якка худоликка ишонувчи динларнинг бир асоси исломдир. У азалий ва абадийдир. Маълумки, инсоннинг хулқи, тузалишдан кўра бузилишга мойилроқдир. Шу боис аллоҳ таоло ўз динини тирилтириб туради. Улуғ олим Абу Ҳамид Газзолий худди шу мавзуда махсус асар ёзиб, **бу** китобини «Диний билимларни тирилтириш», деб аташи ҳам бежиз эмас албатта. Дарвоқе, шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтишни лозим кўраимиз. Туронда ибодат қиладиган махсус бинолар — ибодатхоналар бўлмаган. Улар исталган жойларда кўкка боқиб дуолар ўқиб кетаверганлар. Мусавий ва Исавийлар ибодатхоналар, калисо ва черковлар, ўтпараствлар учун ўтхоналар бўлган. Улар ибодатларини мана шу бинода ўтаганлар. Ислом таълимотига кўра, ер юзининг ҳар бир пок жойида намоз ўқишга рухсат берилади. Камида уч киши биргаликда ўқиган намози жамоат намози мақомида ҳисобланаверади. Исломнинг бу борада кенглиги ҳам аждодларимизнинг азалий диний турмушлари тарзига мос келган эди. Биринчи масжид биноси Муҳаммад алайҳиссалом даврларида қурилган эди. Кейин бу анъана турмуш тарзи

тақозоси билан бутун ислом дунёсига тарқалди, жумладан, туронда ҳам кенг авж олиб кетган.

2.Ислом ва Маънавият.

Дин ва маънавият қадимдан бўлган. Динлар тарихини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, инсон табиат кучларига эътиқод қила бошлагандан буён маънавият ҳам шаклланган. Динлар доимо инсон маънавиятни яхшилашга ҳаракат қилган, етаклаган. Мафкура ва дин, маънавият ва дин булар диний маънавият — дунёвий маънавиятдир. Дин доимо мафкура билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Ўрта асрларгача (XVI асргача) динларнинг ўзи мафкура бўлган. Кейинчалик инсон томонидан ишлаб чиқилган мафкура жорий қилинган.

Ҳар қандай мафкура ҳам халққа осонликча сингдирилган эмас. Жумладан ислом мафкураси ҳам Ўрта Осиё халқлари турмушига куч билан киритилган. Пул берилган, солиқдан озод қилинган, қабул қилмаганлар жазоланган. Қуръони Каримда ахлоқ — одоб масалалари, оллоҳни топшириғи сифатида амалга ошириш буюрилган. Туронда кейинчалик инсон томонидан яратилган коммунистик мафкура ҳам куч билан жорий этилган.

Маърифат сўзининг луғавий маъноси билмоқ, ўқимоқ деган маънони англатади. Мазкур масалага исломда алоҳида эътибор берилган, ҳар бир муслимни илмли, билимли, ахлоқли, иймон эътиқодли бўлишга ундаган. Қуръони Каримда «Икра» сураси ўқигин, ўргангин деганидир. Исломда ўқишга катта эътибор берилган. Ҳатто «бешиқдан то қабргача билим ол» ўқигин, ўргангин дейилади. «Оллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни баланд даража ва мартабаларга кўтарар», 17 — сура 85 — оятда «Сизларга жуда оз илм берилган» дейилади. Ким кўп билса камтар бўлиши керак. Манманлик — маънавиятсизликдир.

Туронда XX аср бошларигача Қуръони Карим таълимотлари илм, фан сифатида фойдаланилган. Исломий таълимотни тарғиб қилувчи мактаб ва мадраслар бўлган. Кутубхона ва китоб дўконлари дин уламолари қўлида бўлган. Шу даврларда замонавий илмлар чекланган. Шундай бўлишига қарамай 16 асрларгача Туронда фан, маданиятни ривожланишида, аҳолини ахлоқли, одобли, маънавиятли қилиб тарбиялашда ислом минтақа маданиятини роли катта бўлган. Натижада Туронни бутун дунёга танитган алломалар етишиб чиққан. Қуръони Каримда кўпроқ назариядан амалиётга эътибор берилган. Умуман ислом қадриятларини 3 га бўлиш мумкин:

- 1. Қуръони Каримнинг минглаб оятлари инсонни улуғлашга бағишланади.**
- 2. Ота—онани улуғлашга, катталарни хурмат қилишга бағишланган.**
- 3. Минглаб оятлари ахлоқ, одобга, адолатпаврарликка, олий ҳиммат бўлишга, ватанпарвар, софдил, хушмумала бўлишга, халол, одил бўлишга бағишланган.**
- 4. Ислом қадриятларининг маънавий, умуминсоний характери.**

Булардан ташқари ислом қадриятларидан ҳайит намозлари, рўза, закот, фитррўза ва бошқа одатлари инсонларни маънавий ахлоқий руҳда тарбиялашга

қаратилгандч. Масалан, ҳайит намозининг маънавий ахлоқий томони шундан йборатки, шу муддатда ўтганлар руҳи ёдда олинади. қабристонларга бориб, ўтганларни зиёрат қилинади, беъморларни бориб кўрилади, урушганлар ярашади, бир —бирига мадад кўлини чўзади. Рўза ойида эса юқоридагилардан ташқари фитр рўза ва закот йиғилиб маҳалладаги ногиронлар ва мухтож оилаларга ҳам иқтисодий ҳам маънавий ёрдам кўрсатилади. Ислонда рўза беш аъзоси билан яъни оғзи, қулоғи, кўзи, кўли, оёғи билан тутилсин дейилган. Бу талабнинг маънавий томони шундан иборатки, оғзи билан ёмон гап гапирмаслик, қулоғи билан эшитмаслик, кўзи билан номакул нарсаларга қарамаслик, кўлини ножўя ҳаракат қилмаслик, оёғи билан бормаслик кабилардир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ислон дини ва Қуръони Карим талаблари тўлалигича маънавият ва маърифатдир. Ислоннинг барча кадриятлари эса умуминсоний характерга эгадир. Ҳеч бир миллатни ва элатни, халқни ажратмайди. Ҳаммаси бир сўз билан муслим деб аталади. Ислоннинг барча урф — одатларида маънавий ахлоқий асослари борлиги учун ҳам у абадийдир.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Дин. 2. Эътиқод. 3. Ислон. 4. Нух. 5. Ёфас. 6. Турк. 7. Алачахон. 8. Мўғулхон. 9. Қорахон. 10. Ўғузхон. 11. Жада. 12. Яда. 13. Тасаввуф.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

- 1. Турон заминида муслмончиликни кимлар томонидан тарқатилган?**
- 2. Ислон қандай тамойиллар асосида тарғиб қилинган? Ислонгача қандай динларга эътиқод қилинган?**
- 3. Муслмончилик Марказий Осиёга ислон кўринишида қачондан бошлаб, ёйила бошлаган, кимлар томонидан?**
- 4. Ислон дастлаб қайси ҳудудларга тарқатилган?**
- 5. Ислондаги маънавиятнинг мазмунини гапириб беринг?**

АДАБИЁТЛАР

- 1. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият» Т. «Ўзбекистон» 1994 йил.**
- 2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллар» Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.**
- 3. Қуръони Карим. Т. «Чўлпон» 1992 йил.**
- 4. Ҳазрати пайғамбарнинг ҳаёти. Т. 1996 йил.**
- 5. Шокаримов С.И., Ҳакимов А.И. Маънавият ва маърифат асослари курсидан маърузалар матни. Андижон. 1998 йил.**
- 6. Абу Абдулло Муҳаммад Ибн Исмоил Ал Бухорий. Ҳадис. 1992 йил.**
- 7. Бобомуродов А. Ислон одоби ва маданияти. «Чўлпон» 1996 йил.**
- 8. Муслмончилик асослари. 1993 йил.**
- 9. Маънавият асослари. Маъруза матнлари. Тошкент. 2000 йил.**
- 10. Маънавият юлдузлари. (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т. 2001 й.**

8-Мавзу: Тасаввуф таълимотида шахснинг маънавий қиёфаси.

РЕЖА

- 1. Тасаввуфнинг вужудга келиши ва ривожланиши.**
- 2. Тасаввуф таълимотида шахснинг маънавий қиёфаси.**

Тасаввуф шарқ мусулмон халқларингснг маънавий ҳаёти тарихида ўчмас из қолдирган ижтимоий — фалсафий оқимлардан биридир. У ўзининг 10 асрдан ортиқ тараққиёти давомида даврнинг ижтимоий, маданий, ғоявий ва ахлоқий талабларига мос равишда турли шакл ва йўналишларда ривожланиб келди. Тасаввуфнинг келиб чиқиши ва ривожланишига ўтишдан олдин уни нима маъно беришини англаб олиш керак. Тасаввуф — олим билан жоҳил ўртасида курашдан иборат бўлган қараш, қалбнинг нурга боғланишидир Аллоҳ мен қалбларингизда бўламан дейди. Дарвешлар қалбни поклаш учун оллоҳга ўзини бағишланганлар. Дарвеш ҳақ ва ҳақиқатга ташналик дегани. Ҳақ мутлақ борлиқ тушунчаси билан боғлиқ. Бу дунё ҳақ эмас, оллоҳнинг ўзи ҳақ. Кўринадиган нарсалар реаллик эмас, ўзгарса реаллик эмас, рух ҳақиқий ҳақдир. Комилликка эришиш — комил мусулмон бўлиш демакдир. Ўзида жами яхшиликларни бирлаштира, у комил инсон бўлиши мумкин. Бундай комил инсон учрайди. Бу фалсафий қарашлар инсонга қаратилган. (Дукчи Эшон, М.Халлож, Машраб, Бехбудий ва ҳ.к.) Бизда тариқат 30 — йилларгача бўлган. Аммо улар Эрон ва Туркияда ҳозир ҳам бор. Бу тариқатнинг аҳамияти шундан иборатки, у инсон камолотига хизмат қилган. Шунинг учун ҳам уни ман қилиб бўлмайди. Ҳозир ҳам керакли. Боболаримиз тасаввуфда одамларни бахтли қилиш ва жамиятни тарбиялашга хизмат қилишни кўрганлар

Тариқат табиатни, оламни икки маъно ва шаклга бўлади. Маъно деб — парвардигорни, шакл деб қолганларни тушунади. Ботил инсон қалби билан боғлиқ нарсалар дейди. Улар ҳам иккита: ғойиб ва дунё илмига бўлинади. Булар бир — бири билан боғлиқ. Илм — бу шакл. Дунёни ақл билан билса бўлади, аммо аллоҳ илмини билиб бўлмайди. /ойиб илмини Ладуни илми дейилади. У авлиёлар илзш. Такводор худодан кўрқиб эътиқод қилади. Аксинча худони сезиш керак, худодан жаннатни сўрамай, дўзах азобидан кўрқмай чоҳни севиш керак дейилади, тасаввуф илмида. Тасаввуф илмини исломдан ташқари дея олмаймиз. Тасаввуф мазҳаблар ўртасидаги курашлар жараёнида вужудга келган илмдир. Дарвешлар бошқа одамларга ибрат, кўзгу бўлган. Илгари подшолар дарвешлар олдига борган. Чунки дарвешлар подшога, мол дунёга, дабдабали ҳаётга қарши бўлган Ривоят: подшоҳга дарвеш таъзим қилмайди, мен сендан манфаатдор эмасмад дейди.

Сўфийлар ва дарвешлар назариде жаннат умидида тоат ибодат қилиш таманинг бир кўринишидир. Сўфий учун на дунёдан, ва на охиратдан тама бўлмаслиги керак. Ягона истак бу худонинг дийдоридир, холос. Машҳур сўфий Робия Адвия (714-801) тангрига муножатларида нола қилиб айтар экан: «Эй парвардигор, эй ёри азиз, агар жаннатинг тамасида тоат ва ибодат қиладиган бўлсам, жаннатингдан бенасиб эт, агар дўзахингдан кўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах ўтида куйдир —минг —минг розиман! Аммо сенинг жамолинг деб кунларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолингдан

махрум этма!» Тангри таолога куруқ, кўр — кўрона мутейликнинг хожати йўқ. Шунинг учун сўфийлар Оллоҳни жон дилдан севиш, васлига етишиш, лаззатланиш ғоясини тарғиб қиладилар. Сўфий дегани — жундан тўқилган мато кийган деган арабча сўздан олинган. Тасаввуф илми такомиллашувида Кубровия, Яссавия ва Нақшбандия таълимотлари асосий ўрин эгаллаган. Яссавий даврида зикр тутиш оммавий тусга кирган. Асарлар ёзилган. Профессор Нажмиддин Комиловнинг кўрсатишича, Сўфий арабча «сўф» сўзидан ҳосил бўлган деган фикрни билдирадилар. «Сўф» сўзининг луғавий маъноси жун ва жундан тўқилган матодир. Сўфийлар кўп ҳолларда жун чакман ёки қўй терисидан пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун уларни жун кийимлар (форсча — пашминапуш), яъни сўфий сўзининг «сўф» сўзидан ясалиши араб тили қонун қоидаларига мос келади.

Агар «сўф» сўзидан «сўфий» ясалган бўлса, ўз навбатида «сўфий» ва «тасаввуф», «мустасуф», «мутасаввуф» сўзлари ҳосил бўлган. Мустасуф сўзи ўзини сўфийларга ўхшатиб, тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амал—мансаб, мол—мулкка интилиш бўлган кишиларга нисбатан ишлатиладиган сўз бўлса, мустасуф тариқат ва ҳақиқатга муайян манзилларни эгаллаган, бироқ сўфий даражасига кўтарила олмаган кишидир. Мутасаввуф — қалбан сўфиёна ғояларга мойил, тасаввуфни эътиқод, мақсад қилиб олган, лекин тариқатнинг амалиётини ўтамаган, расман сўфий бўлмаган одам. Тасаввуфни тадқиқот мавзусига айлантирган кўп олимларни таъкидлашча исломдаги бу оқим 7 — асрнинг охири ва 8 асрнинг бошларида келиб чиққан бўлиб, у Муҳаммад пайғамбарнинг ҳамда дастлабки тўрт халифанинг яшаган даврига тўғри келади. Сўфийлик ислом дини асосида вужудга келиб, ўз таълимотини Қуръон ва Ҳадисларга асосланиб ривожлантирарди. Бироқ у ислом динига қадар бўлган эътиқодларнинг ҳамда динларнинг таъсирида ҳам ривожланди.

1. Кубровия, Яссавия, Нақшбандия тариқатлари 12 — асрда Ўрта Осиёда вужудга келган (яна) бир йирик тасаввуфий тариқат — «Кубровия» мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири Шайх Нажмиддин Кубро номи билан боғлиқдир. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин Ал — Кубро Ал — Хиваки Ал — Хоразмий бўлиб 1145—1221 йилларда Хоразмдаги Хивак шаҳрида туғилган. Нажмиддин Кубро ўз даврида «Шайхи валитарам» яъни валийлар тарбиялайдиган шайх номи билан машҳур бўлган. Нажмиддин Кубро тасаввуф фалсафаси ҳақидаги турли қарашларни, ҳақиқатаи билиш жараёнига ёндошишнинг ўша даврларда ҳукмрон бўлган шакллари чуқур ўрганди. Олим Нажмиддин Комиловнинг кўрсатишича, Кубронинг хислатлари олами кабр, ва олами сағир ўртасидаги муносабатларни изоҳлашда яққол кўзга ташланади. Олами кабир — илоҳий олам, олами сағир эса — инсон. Ҳақиқатни билишда олами кабрнинг ўрни, ахамияти катта. Инсон ички руҳий кечинмалар, тоат ибодат йўли билан олами кабрдаги илоҳий ҳақиқатни излайди, унга дили ва иймони билан аста — секин яқинлашаверади. Худони билиш, унинг бирлигини тан олиш, илоҳий қудратнинг моҳиятини дил билан англашга интилиш ҳам олами кабрнинг билиш йўлидир. Инсон олами кабрнинг бир қисмидир. Олами сағир ҳақидаги билимларсиз олами кабир ҳақидаги қарашларни ҳам тўла деб бўлмайди.

Тасаввуф мавҳум тафаккур, тарки дунёчилик доирасидан чиқиб, ҳақиқий инсон муаммосини ўргана бошлагач фалсафага айланди. Кубровия тариқати ўзидан олдинги тасаввуф таълимотидан инсон муаммосини кўпроқ ўртага қўйилиши билан ажралиб туради. Унда инсон фақат илоҳиётга интилувчи, ўзини бутунлай унутиб юборган мавжудот эмас, балки ижтимоий имкониятлари бор бўлган куч сифатида ҳам талқин этилади.

Кубровия тариқати мукамал диний, фалсафий таълимот сифатида Нажмиддин Кубро Миср, Эрон ва бошқа мамлакатларда юрган давридаёқ шаклланган ва кўпчиликка маълум бўлган.

2. Яссавия тариқати. Туркий ислом дунёсида буюк тасаввуф олим, шарқ тасаввуфида чуқур из қолдирган «Яссавия» тариқати асосчиси ва туркий классик шеърятнинг улуғ вакилларида бири бўлмиш Ҳожа Аҳмад Яссавий 12 асрда яшаб ижод этган. Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳижрий 5 —аср ўрталарида Сайрамда Шайх Иброҳим оиласида туғилди. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўл ёзмаларда ҳижрий 562, милодий 1166 йил деб қайд этилган. У 12 асрнинг энг кўзга кўринган суфийларидан бири бўлган. Унинг шухрати бутун Туркистонни, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонни тутган, Яссавийнинг муридлари ҳам сон саноксиз бўлган. Яссавий тариқатида бойлик, бу дунё лаззатлари инобатга олинмайди, у қораланади. Чунки улар инсоннинг худога интилиши йўлида ортикча ҳалал берувчи бир нарса. Ўткинчи бу дунёда бойликка ҳирс қўйиш, худога ишқ қўйишга ҳалал берувчидир, унга қарама — қаршидир. Шунинг учун бойликка интилишдан, умуман бу дунё лаззатларидан воз кечиш керак. Бошқача қилиб айтганда Яссавияда қўлни ҳам, дилни ҳам бу дунёдан узиб, уларни худога бағишлаш керак. Яссавий аллоҳ ишқида 63 ёшида ер остига кириб тоат —ибодатга берилади. Унинг фикрича оллоҳ жамолига мушаррафлик узлат, хилватга ўтишда зикри самодадир. Оллоҳ ишқида ёниш ва пировард натижада бу билан қўшилишга интилиш ҳар бир сўфийни олий мақсади бўлганлиги учун Аҳмад Яссавий ўзининг «Мавту қибла анта мавту» «ўлишингиздан бурун ўлингиз», «ўзлингиздан кечингиз» шиорини илгари суради. Шу сбабли бўлса керак Ҳазрат Навоий Аҳмад Яссавийни «Туркистон мулкининг Шайхул машойихидир» деб атаган.

Бироқ шуни ҳам айтиш лозимки, Яссавий тариқати чуқур инсонпарварлик, адолатпарварлик, меҳнаткашларга раҳм — шафқат руҳи билан суторилган. Буни унинг шеърятти тасдиқ этади.

3. Нақшбандия тариқати. Бу тариқатга Баҳовуддин Ибн Муҳаммад Ал — Бухорий Нақшбаид (1318—1389) асос солган. Баҳовуддин (диннинг нури, шуъласи, равшанлиги) унга кейинчалик берилган фахрий номдир. Нақшбанд (нақш солувчи, пул берувчи) унинг отаси ва ўзининг касб хунари бўлгани учун шундай лақаб берилган. Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги қасри Ҳиндувон қишлоғида тутилади. Ёш Баҳовуддин ўша даврдаги атоқли Мутасаввуф Саид Амир Кулолдан таълим олган.

Тасаввуфнинг мазкур билимдони, атоқли шарқшунос Й.С.Бертельснинг ёзишича, Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фикрлар ётади. Шунга биноан, Баҳовуддин Нақшбанд умри бўйи дехқончилик билан, ўз қишлоғида унчалик катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экиб кун кечирган. У

уйида ҳеч қандай мол — дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса буйра устида ётиб кун кечирган, уйида хизматкор ҳам бўлмаган. Нақшбандия тариқатининг бош шиори «дил ба ёру — даст ба қор». Бу демак, солиҳ ичида ҳамиша худога кўнгил қўйиши шарт. Нақшбандиянинг бошқа шиорлари ҳам ўзида дунёвийликни мужассам этади, шу тариқа бу тариқат тасаввуфни ҳаётга яқинлаштиради, уни меҳнат кишилари шароитига мослаштиради.

Баҳовуддининг тасаввуфга оид панд — насиҳатларидан иборат мақоматлари Хожа Мухаммад Порсонинг «Рисолайи қудсия» Мақомати «Хожа Нақшбанд», Абдулмуҳсин Мухаммад Боқир Алининг «Мақоми Ҳазрати Нақшбанд» китоби ва бошқалари сақланиб қолган. Ўрта Осиё халқлари хожа Баҳовуддин Нақшбандни жуда юксак кадрлайдидар. Халқимиз ул ҳазратга баланд эътиқод қўйиб, «Баҳовуддин — балоғардон!» — дея беҳад эъзозлайди. Ўзбекистонимиз ҳозирги мустақиллик йўлида ривожланаётган бир шароитда «Яссавия», «Кубровия», «Нақшбандия» каби ўлкамизда вужудга келган тариқатлар ҳам ҳар томонлама чуқур ўргани олмақда. Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин Кубро, Хўжа Баҳовуддин Нақшбанд сингари буюк мутафаккир, мутасаввуф донишмандларнинг поклик, тўғрилиқ, художўйлик, меҳр шафқат, ақлу — инсоф, иймон, меҳнатсеварлик каби илғор умумбашарий фикрлардан халқларимиз тўла баҳраманд бўла бошлади.

Тасаввуф борлиқ ҳақида

Тасаввуфнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти пантеистик табиатга эга Пантеизм сўзи лотинчадан олинган бўлиб, пан — ҳамма, теизм-худо деган маънони англатади. Шундан келиб чиққан ҳолда пантеизм фалсафада табиат билан худони бирлаштириб юборувчи таълимот сифатида ишлатилади. Ҳамма нарсада худо борлигини айтади.

Тасаввуф олами, барча мавжуд нарсаларни 2 га бўлади: зарфий вужуд (вужуди вожиб) вужуди мумкин. Зурурий вужуд ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунликни ташкил этиб, у энг иродали доно ва билувчи тангридир. Қолган ҳамма нарсалар имконий тарзда мавжуд бўлиб, ундан яъни зарурий вужуд бўлган тангридан келиб чиқади. Худо ҳамма нарсаларнинг сабачисидир, ёмон йўлга бошлаши, адолатсиз ҳукмлар чиқаришига олиб келиши мумкин. Бундан чиқадики, фақат маърифатли, адолатли шоҳгина халққа тинч ва фаровон ҳаёт яратиш бериши мумкин.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Тасаввуф сўзининг маъноси. 2.Сўфий. 3.Дарвеш. 4.Комиллик. 5-Тасаввуф тариқатларида олами иккига: маъно ва шаклга бўлиниши. 6.Инсон қалби ғойиб ва дунё илми. 7.Ислом дини ва тасаввуф. 8.Робия Адвия. 9.Насафий. 10.Дил ба ёру—даст ба қор. 11. Комиллик босқичлари: а)илми шариат, б)илми тариқат, в)илми маърифат, г)илми ҳақиқат.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САБОЛЛАР:

1. Кубровия, Яссавия, Нақшбандия тариқатлари қарор топган ҳудуд.

2. Тасаввуф борлиқ ҳақида.
3. Тасаввуф таълимотида билиш назарияси.
4. Тасаввуф фалсафасида ахлоқий масалалар.
5. Тасаввуф фалсафасида ижтимоий масалалар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Диншунослик асослари. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
2. Нажмиддин Комилов. «Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи» Т. «Ёзувчи» 1996 йил.
3. Искандаров Б. Тасаввуф фалсафаси. Т. 1995 йил.
4. Орипов М.Қ. Тасаввуфнинг билиш назарияси. Т. «Сирли олам» 1995 йил.
5. Шайх Нажмиддин Кубро ва тасаввуф тариқатлари. Т. «Ёзувчи» 1995 йил.

9-Мавзу: Марказий Осиё фалсафий тафаккурида маънавият масалалари.

РЕЖА

1. Уйғониш даврининг асосий хусусиятлари.
2. Шарқ, (М.О) уйғониш даврининг босқичлари.
3. Темур ва темурийлар даври маданияти.

1. Ўрта Осиёда IX —XI, XI —XIV асрларда илм фан, дунёвий ва диний билимлар, маданиятни ривожланиш даври бўлган. Марказий Осиёда фан ва маданиятни ривожланишида Юнон маданияти ва фани катта таъсир кўрсатди. Рим ва Юнон фани маданиятини Форобий, Ибн Сино, Берунийлар танқидий ўрганишиб янада ривожлантиришди. Адабиёт, қомусий билимлар ривожланди. Инсонни улуғлаш, тарбиялаш билимларига алоҳида аҳамият берилди.

Гуманизм инсон муаммоси, маънавиятнинг асосини ташкил этади. Бунга илм, таълим-тарбия, билим олиш билан етишиш мумкин. Шу даврларда ахлоқни назарий ва амалий томонларига эътибор берилди.

Инсон ва ақл бир. Форобий фикрича назарий ақл нарсалар моҳиятини белгилайди. Ибн сино фикрича Инсон тана ва жондан иборат. Ақл билан англаймиз. Ақл коинот билан қўшилиб дунёвий ақлга айланади. Ақл инсон қалбига жойлашган ички моҳиятдир. Билим ва маърифат орқали инсон жаҳолатдан қутилади. Маънавий камолотга эришади. Камолотга эришиш йўли таълим ва маърифатдир — дейди.

Амир Темур ҳокимияти армияга ва ҳазинага таянади. Форобий фикрича: этика фанининг асосий вазифаси инсонни ақл заковатга етишиши учун ёрдамлашиши зарурдир. Комил инсон зехни тез, эсдан чиқармайдиган, сўзлари равшан, билим олишга қизиқиши керак. Одамларга ҳайрихоҳ, ҳалол бўлиш керак дейди.

А.Навоий ҳам ўз асрларида инсонларни ҳалол, ҳақиқатгўй бўлишга ундаган. Миллий онг ўзлигини билиши, бир миллат учун мансубдир. Марказий Осиёда етишиб чиққан буюк алломалар бошқа халқлар маданияти, маънавияти, фан ютуқларини ўрганди, бойитди, ривожлантирди ва қайтариб ўзларига

йўналтирди. Натижада жаҳон маънавияти, фани, маданияти ривожига бебаҳо ҳисса қўшдилар.

2. Марказий Осиёнинг уйғонишининг иккинчи босқичи XIV—XV асрларни ўз ичига олади. Авваламбор шуни таъкидлаш керакки, бу давр маънавияти тизимида илмий — фалсафий йўналишлар билан бир қаторда бадий — эстетик тамойиллар ҳам кенг таркиб топади. Қозизода Румий, Улуғбек, Коший, Али Қушчи ва бошқалар устивор даражада фаолият билан шуғулланган бўлсалар, Саккокий, Лутфий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Беҳзод кабилар ижодида бадий эстетик ғоялар марказий ўрин тутди.

Марказий Осиё уйғонишининг етуклик даври деб ҳисобланган бу босқични Темур ва Темурийзодаларнинг сиёсий ҳукмронлиги даврига тўғри келишини таъкидлаш жоиз.

Тарихшунос олим Б.Ахмедовнинг қайд этишича, Темурийлар деб ном олган сулола Мовароуннаҳр, Афғонистон, Эрон, Озарбайжонда XIV аср 70 йилларидан XVI аср бошларигача ҳукмронлик қилади. XIV аср 40 йилларида Чиғатой улусида феодал тарқоқликни кучайиб кетиши натижасида Амир Темур ҳокимият тепасига келади (1370), пойтахта Самарқанд бўлган марказлашган кучли салтанатни ташкил этади. Темур ва унинг авлодлари даврида туронзаминда маънавий — маданий тараққиётда сезиларли силжйшлар бўлган.

Бинобарин, Амир Темур ҳам жамият ҳаётида маънавий омилнинг аҳамиятини ўзгача идрок этганлиги тарихдан маълум. Шу сабабли Темур салтанатида маънавий ҳаёт соҳасида улкан ишлар амалга оширилган.

3. Соҳибқирон Амир Темурнинг буюк салтанати жуда катта ва маънавий, заминга қурилган, унинг давлатининг асосий устуниси маънавийлик бўлган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Темурнинг инсон сифатидаги бу маънавий, ахлоқий даструламали унинг давлат арбоби сифатидаги масъулияти ва дастурини белгилашда асос бўлиб хизмат қиўғади. Унинг фикрича салтанатни ўз илкида сақлайдиган давлат арбоби мустақиллик билан тахтга ўлтирмоғи, ҳар нарсага адолатпеша бўлмоғи, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақламоғи керак. Амир Темур ўз вазирлари олдига ҳам қатъий ахлоқий талаб ва мажбуриятлар қўяди, вазирлар қуйидаги 4 сифатга эга бўлган кишилардан бўлиши керак дейди.

У аслик, тоза наслик, ақл фаросат, сипоҳу раият аҳволидан хабар оладиган, уларга хушмуомалалик кўрсатадиган, сабр қаноатлик, тинчликсеварлик. Темур вазирнинг бурчи ва инсоний фазилати ҳақида гапирар экан, ўз ўрни билан мулойим вазир давлат шериги бўлади, дейди. Чунки давлат 3 нарса — мулк, ҳазина, лашкар билан тирикдир. Доно вазир буларнинг барчасини тадбиркорлик билан яхши тутди. Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр зулмини тўхтатиш тадбирини кўради. Лекин вазир нодон бўлса, салтанат ишлари тез муддатда тубанликка учрайди. Амир Темур ана шундай тарбия топган икки вазирга ишонч билан қарайди: Махмуд Шаҳоб Хуросоний ва Насриддин Махмуд ул аромийга ўзини доимо кузатиб туришларини, адолатсизлик қилса дарҳол тўхтатишни, кимнингдир ёлғон сўзларига ишонса ёки бегона кимсанинг мулкидан фойдаланган бўлса, дарҳол уни огоҳлантиришга ҳуқуқ беради.

Амир Темур салтанатида маънавий омиллар ҳақида сўз борганда ислом дини шариат қоидаларини ҳамиша қўллаб қувватлагани, уларга ривож берганлигини таъкидлашимиз керак. Исломнинг маънавий тарбиядаги мавқеига соҳибқирон алоҳида эътибор беради ва айтиш мумкинки у диний шариат ишлари тузугини тартибга келтиргандан сўнг салтанат корхонасининг тузутини тузишга киришади. Шунда ҳам қонун — қоидалар тизимини ислом динига мухаббат билдирган ҳолда мустаҳкамлайди.

Амир Темур ёзади: «Яна тажрибамдан кўриб билдимки, давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан тўра—тузикни боғламас экан, ундай салтанатнинг шукухи, кудрати ва тартиби йўқолади». Шу асосда у сайидлар уламолар, оқилу донолар, мухаддисларга катта хурмат билан қарайди. Иززат икромни жойига қўяди. ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар қуришга, диний масалалардан таълим беришга тавсиф, ҳадис, фикрдан дарслар ташкил этишга, бу ишларга йирик олиму уламоларни жалб этишга, айна вақтда уларнинг устидан қатъий назорат ўрнатишга эътибор беради.

Ислом қонун қоидаларини, шариат талабларини билиш, уларнинг мазмунини ангал ечиш масаланинг бир томони, Амир Темур ана шундай маънавий таомойилларни ўз фаолиятида ҳар томонлама қўллаши, кишилар ва давлатчилик ишларини юргизишда уларга суяниб туриб, масалаларни ҳал этиши масаланинг бошқа бир муҳим томонидир. Бу соҳада Амир Темур Пири Таёбодийга илтимос қилиб, ундан йўл йўриқлар кўрсатишини ва панду — насиҳат қилишни сўраганлиги устозининг унга берган ўғитини эслаш муҳимдир. Шайх унга фотиҳа бериб бир чиғаноқ узук ҳадя этади. Узукнинг кўзига форсча «Рости Рустии» деган сўзлар битилган бўлади, унинг маъноси ҳаққонийлик ва одиллик ҳар қандай балодан асрайди, омад келтиради дегани эди. Амир Темур умр бўйи бу маънавий бурчга содиқ қолади.

Амир Темур тўла равишда асосланган маънавий талаблар, эҳтиёжлар таомойилларига таянган ҳолда ўша даврда маънавий маданият тараққиётига катта ишонч билан қараганлигини ҳам таъкидлаш керак.

Тарихчиларнинг маълумотларига қараганда, келтирилган 15000 дан ортиқ кулоллар, заргарлар, тикувчилар, меъморлар, тош йиғувчилар, ўқ — ёй усталари, қуролсозлар, арғамчи эшувчилар ва бошқа хунармандлар ўртасида яхши алоқа ўрнатилди. «Турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа кабилардан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг улуғларига хурмат кўрсатдим», — дейди у.

Юқорида қайд этилган жиҳатлар, яъни Амир Темурнинг маънавия; масалаларига жуда катта аҳамият бериши негизида унинг фан, санъат ва маданият арбобларига кўрсатган эътиборини моҳияти ётади. Бу ҳақда жаҳоннинг юзлаб тарихчию олимлари ёзиб қолдирганлар. Уларнинг эътирофича Амир Темур фалсафа, тарих, табобат, нужум фанларидан яхши хабардор бўлган. Шеърят соҳасида таъби юксак эканлиги ҳақида Навоий «Мажолисун нафоис» асарида шундай фикрларни бефади. «Темур Кўрагоний... агарчи назм этмокка илтифот қилмайдурлар. Агар назм ва насрни андок хўб махал мавзейда ўқубдурларким, анингдек бир зайд ўкигани минг яхши айтганча бор».

Темур давлатни тараққий эттришда илм фаннинг аҳамиятини тўғри тушунтирган. Шарофиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, олиму фузалолар билан учрашувда уларга шундай мурожаат этган. «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан қадимги подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқароларни турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатингиз билан кўмаклашишингиз керак».

Амир Темурнинг, подшоҳларнинг сифатлари ва фаолиятларидан сўзлайдиган қиссалар, тарихий воқеалар жуда қизиқтирган. Унинг тарих фанига бўлган муносабатларини шаклланишида қиссахон мавлоно Убайдуллонинг хизмати катта бўлганлигини ёзадилар. Шарофиддин Али Яздий «Зафарнома»сида қайд этишича, Соҳибқирон тарихий воқеаларни айниқса унинг ўз фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳодисалар тўғрисида ҳаққоний ёзишни талаб қилган: «Хар қандай воқеа, унга ўзгартириш киритмай, оширмай, камайтирмай, яъни аслида қандай кечган бўлса ўшандай кўрсатиб берилсин. Бирон кишининг аслиги ва мардлиги ҳақида ён босишга, хушомадгўйликка асло йўл қўйилмасин, айниқса ул ҳазрат Темурнинг шижоати ва қатъиятли эканига тааллуқли бўлган нарсдан ҳеч қандай муболаға қилинмасин деб буюрган эди».

Темур томонидан Қиссахон тарихчиларнинг нечоғлик ҳурмат қилинганлиги, Мавлоно Шамсиддин томонидан айтилган қуйидаги сўзлардан ҳам билса бўлади: «Менинг қадримни биладиган одам дунёдан ўтди, энди мен бошқалар хизматида ўз ҳурматимни кетгазмайман».

Амир Темур даврида нафис санъат соҳасида ҳам жуда кўп катта ишлар амалга оширилди. Самарқанд атрофига қурилган 12 та чорбоғ, 10 га яқин йўлдош шаҳарчаларининг қасрлари ранг баранг тасвирлар билан безатилганлиги маълум. Ҳар бир чорбоғ қасрини ўзига хос санъат кошонасига тенглаштириш мумкин. Академик И.Мўминовнинг ёзишича, «Мовароуннаҳр — Ўрта Осиёни алоҳида ўзига хос меъморчилик санъати хусусиятларини ҳамда Ўрта ва Яқин шарқда ривожланган- бадий тафаккурни ўзида ифодалайди».

Темур даврида мамлакатда ҳокимиятни бошқариш соҳасида муайян барқарорликка эришилади, олиб борилган ободончилик ишлари натижасида Самарқанд, Кеш, Бухоро, Шаҳрисабз каби шаҳарлар гуркираб ўсади, ҳунармандчилик, иқтисодий алоқалар ривож топади. Шунини таъкидлаш зарурки, бу даврда ҳунармандчиликнинг турли соҳалари тараққий этади.

Соҳибқирон Амир Темур юбилейи муносабати билан чоп этилган илмий тадқиқотларда Темурий моддий маданиятнинг тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, яъни металл буюмлар яшаш, темирчилик ва бинокорлик соҳаларига асосий эътиборни қаратилади. Ипдан жун, зиғир, каноп толасидан ранг —баранг газмоллар ишлаб чиқарилади, айниқса Бухорода ва Самарқандда тўқиб чиқарилган олачаларнинг довуғи ошди. Самарқанднинг атласлари, қирмизи духобалари ва зардўзи либослари шухрати Шарққа ёйилганлиги таъкидланди.

Хунармандчилик ривож топишига чет эллардан келтирилган ижод аҳли ҳам катта ҳисса қўшади. Ибн Арабшоҳ «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» асарида: «Дунёнинг барча иқлимидан келган ўлка усталари ва хунармандлари ўз мамлакатларининг одатларига кўра турли либосларда устахоналар бўйича хилма — хил зебу зийнат, чамбар ва бош кийим кўринишидаги кўркам безаклар, ноёб буюмлар ва байрамона либослар, мато ва ўз соҳасининг маҳсулотларини тайёрлашда ҳар бир гуруҳ ўз мавқеига яраша эди» деб ёзади.

Айтиш мумкинки, Темурийлар даврида хунармандчилик соҳасини бу қадар кучайиб кетиши, маданий ва маънавий ҳаётнинг асосий белгиларидан эди. Меъморчилик соҳасида ҳам бундай кўтаринкиликни кўриш мумкин Темур томонидан Оксарой пештоқига ёздириб қўйилган «қудратимизни кўрмоқ истасанг, биноларимизга боқ» шиори бу соҳадаги фаолиятнинг кўлами ва аҳамияти тўғрисида муайян тасаввур бера олади.

Темур ва темурийлар даврида маънавий маданият соҳасида катта ишлар амлга оширилди. Амир Темурнинг ўзи жамиятнинг маънавий ҳаёти дин, фалсафа, илму фан ва бошқа соҳаларга катта эътибор берганлиги айтиб ўтилди. Тарихчиларнинг ёзишича, Темурийзодалар Улуғбек (1394-1449), Султон Ҳусайн (1438-1506), Бобур (1483-1530) илм фан маданиятга ҳомийлик қилибгина қолмадилар, айтилган вақтда ўзларининг фаол шахсий илмий — фалсафий, бадиий — эстетик ижодиётлари билан уни янада ривожлантиришга ҳисса қўшдилар.

Мовароуннаҳр илм фан ва маънавият тараққиётига Мирзо Улуғбекнинг қўшган ҳиссаси айниқса каттадир. Улуғбек мамлакат раванг, топишида илмий ва бадиий тафаккурнинг кучига қаттиқ ишонган эди. Улуғбек дунёвий ва диний маданият тараққиётида маънавий меросни ўзлаштиришнинг аҳамиятини чуқур англаб етади, шу сабабли Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий ва Ибн Сино меросини чуқур ўрганади.

Улуғбек илмгоҳларида ўша даврнинг йирик алломаларидан бўлган Шамсиддин Ҳавофий, қозизода Румий, /иёсиддин Жамшид, Коший, Аловиддин, Али кушчи кабиларни сабоқ беришлари учун шарт — шароит ва имкониятлар яратади. Қозизода Румийни Мадраса устозлари раиси этиб тайинлайди. Дарҳақиқат, мадрасада ишлайдиган олимларни Улуғбекнинг шахсан ўзи тайинлайди.

Мирзо Улуғбек XV аср жаҳон астрономия фани соҳасида оламшумул тадқиқотлар олиб борган йирик алломадир. Тарихдан маълумки, Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд шаҳри яқинидаги, Обираҳмат деган жойда Расадхона қурдирди. Унинг 1437 йилда ёзиб тугатган «Зижи жадиди Кўрагоний», («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») асари ана шундай илмий кузатиш ва хулосалар негизида дунёга келади.

Мирзо Улуғбек табиатшунослик соҳасидагина эмас, балки тарихшунослик, мусиқа илмида ҳам ажойиб асарлар яратган. Унинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асари фикримизнинг далилидир.

Темурийзодалардан Ҳусайн Байқаро ҳукмронлиги даврида Ҳирот фан ва маданиятнинг марказига айланди. Олимлар, шоирлар, санъаткорлар ҳаммаша

унинг ҳомийлигида ижод этган. Албатта буларнинг барчаси мутафаккир Алишер Навоийнинг таъсирида бўлган маълум.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида йирик аллома олимлардан машҳур табиб Ҳусайн, жарроҳ, созандалардан Саид Аҳмад, Устод Ҳусайн, Устод Қулмуҳаммад, наққош ва ҳаттотлардан Мироқ Наққош, Камолиддин Бехзод, муסיқашунос Фоний ва бошқалар ижод қилади.

Юқорида айтилганидек, Темурийлар даври маънавий ҳаёти нафақат темурийзодалар, балки улар даврида яшаган, уларнинг бевосита ҳомийлигида ижод қилган ва фаолият кўрсатган маданият арбоблари меросини ҳам ўз ичига олади. Бу ҳақида сўз борганда улкан алломалар ва буюк донишмандларнинг номларини санаб ўтиш жоиздир.

Илм фан, табиатшунослик соҳасида Саъдудин Тафтазоний (1322 — 1392) ислом фалсафаси, мантиқ, шеърят ва араб тилига бағишланган 40 дан ортик асарларнинг муаллифидир.

Мир Саид Шариф Журжоний (1339—1413) 50 дан ортик асар муаллифи. Булар орасида унинг билиш назарияси ва мантиқ муаммоларини тадқиқ этувчи «Таърифлар», «Мантиқ усули» асарлари алоҳида ўрин тутди.

XIV аср охири XV аср бошларида яшаган Қозизода Румий — Улуғбекнинг устози Самарқанд мадрасасини ташкил этиб, бу ерда (1417 — 1420) раис ул-муаллимин мансабига тайинланади. Унинг тубандаги асарлари машҳур: «Ҳисоб ҳақида рисола», «Синус ҳақида рисола», «Амал дастури ва жадваллари тузиш», «Астрономия илми ҳақида» ва ҳ.к.

Али Қушчи (вафоти 1474) йирик математик ва астроном сифатида Самарқандда шухрат топган. У 20 дан ортик асар ёзган бўлиб, қуйидаги рисолалари машҳурдир: «Ҳисоб ҳақида рисола», «Қасрлар рисоласи», «Ҳисоб ҳақида», «Шарҳи зижжи Улуғбек» ва ҳ.к.

/иёсиддин Али Коший (вафоти 1429) риёзиёт қомуси бўлган «Ҳисоб калити» билан шухрат қозонган. Унинг «Осмонлар нарвони», «Боғлар сайри» каби рисолалари ушбу давр Мовароуннаҳр илмий — адабий мухитидан салмоқли ўрин тутган.

Тарихшунослик соҳасида, Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495) «Таскират уш — шуаро» асарининг муаллифи. У муқаддас, етти қисм ва хотимадан иборат бўлиб VII - X асрлардан XV асрларгача бўлган даврда яшаб ижод этган. 160 га яқин шоир ҳақида қимматли маълумот беради.

Низомиддин Шомий (XIV аср ва XV аср бошлари) тарихда «Зафарнома» асри билан машҳурдир. Асар бевосита Амир Темур таклифи билан битилади.

Шарофиддин Али Яздий (вафоти 1454) ўз даврининг етук тарихчи олими бўлиб, Марказий Осиё, Ислом шарқида «Зафарнома» асри билан шухрат қозонган. Маълумки, бу асар Амир Темурга бағишланган, бундан ташқари Унинг қуйидаги асарлари ҳам мавжуд: «Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома», «Устурлоб илми бўйича китоб», «Шеърлар тўплами», «Муншаот».

Абдурахмон Самарқандий (1413—1432) «Матлаъи Саъдаи» асарини ёзиб, унда XIV аср бошларидан XV аср ўрталдигача бўлган, яъни

чингизийлардан Абу Саиддан бошлаб, Темурий Ҳусайн Бойқаронинг Ҳирот шаҳрини иккинчи марта ишғол қилишгача бўлган давр тасвирланади.

Мирхонд (1433—1498) ўрта аср мусулмон шарқи тарихининг йирик намоёндаларидан биридир. Унинг энг машхур асари «Равсат —уссафо», «Пайғамбарлар — подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи» ҳисобланади. Асар А.Навоийнинг ҳомийлигида ёзилган бўлиб, дунёнинг яратилишидан тортиб Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзандларигача бўлган тарихни ўз ичига олади.

Хондамир (1473— 1534) она уруғи томонидан Мирхонднинг набираси бўлиб, унинг тарихшунослик ишларини давом эттиради Унинг асарларининг аксарияти А.Навоийнинг илтимоси билан битилган. Буларнинг энг машхурлари қуйидагилар: «Ҳайрли ишлар аҳволида (жаҳон) хабарларининг хулосаси», «Вазирлар учун дастур», «Подшоҳларнинг асрдошлари», «Инсон хабарлари ва фардларидан дўстнинг таржимаи ҳоли», «Ҳабиб ус —сия», «Олийжаноб сифатлар», «Макору ул — ахлоқ», «Номан номи», «Атоқли номлар».

Фалсафа ва тасаввуф илми соҳасида темурийлар даври маданияти тараққиётининг бу йўналиши ҳақида сўз борганда, Яъқуб Чархий (вафоти 1447) асарлари: «Дўстлик ҳақида рисола», «Фарз нарсалар ҳақида рисола», «Эътиқод», «Қирқ Ҳадис», Хўжа Ахрор (1401-1490) асарлари: «Орифлар сўзидан парчалар», «Волибия».

Жалолиддин Даввоний (1427—1502) асарлари: «Ахлоқи Жалолий», «Рухшунослик ҳақида рисола», «Мажос талқини ҳақида рисола», «Болаларни тарбиялаш усули», «Армияни бошқариш усули».

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (1440-1505) асарлари: «Ахлоқи Мухсиний», «Футуватномаи султоний» ҳақида гапириш мумкин.

Бадиий эстетик маданият соҳасида, Саккокий, Лутфий, Жомий, Иавоий ва бошқаларнинг ижоди алоҳида ўрин тутади.

Темурийлар даври тасвирий санъати ҳақида гап кетганда, миниатюра рассомчилиги ривожланганини таъкидлаш керак.

Маълумки, рассомчиликнинг бу соҳаси шарқ тасвирий санъатининг ўзига хос мактаби ҳисобланади. Ўрта аср дostonлари, солномалари мазмуни ва ўзига хос тузулиши санъатнинг ана шу турида жонли ифода этилади.

Мусаввирлар мумтоз асарларидан уларни санъатни англаб етганликларини махсус бадиий воситалар ёрдамида ифода этилади. Ҳуснихат ва санъаткорлар тўғрисидаги рисоланинг муаллифи қози Аҳмад (XVI ва XVII аср) бу ҳақда гапириб, «Санъат кишиларнинг ҳеч қайсисига мана шу мўйқалам соҳиблари каби кучли тафаккур ва истеъдод нозиклиги насиб этмаганлигини қайд этган эди. (Қози Аҳмад. Трактат о каллиграфии и художников. — М. 1947, стр.177)

Тарихчиларнинг ёзишича, Амир Темурнинг қиёфасини миниатюра рассомлиги имкониятлари доирасида чизилган суратлар «Зафарнома»нинг илк битилган нусхаларида учрайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Шарқ минатюра санъати бадиий адабиёт тарққиёти билан узвий боғланган, айниқса бунда шарқ шеърляти қаҳрамонлари қиёфасини чизишга алоҳида эътибор берилади.

Темурийлар даври бадий эстетик маданияти тизимида қўлёзма китобни бадий безаш санъатининг ривож топганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Шубҳа йўқки, қўлёзма китоб инсонга ранг —баранг моддий ва маънавий маданият, эстетик фаолият натижаси ҳисобланади

Таянч иборалар

1. Уйғониш даври. 2. Гуманизм. 3. Миллий онг. 4. Уйғониш даврининг иккинчи босқичи хусусиятлари. 5. Амир Темур ва маънавият. 6. Давлат арбобининг сифати. 7. Хаққонийлик ва Одиллик. 8. Темур ва Темурийлар даврида фан. 9. Темур ва Темурийлар даври маданияти. 10. Улуғбек даврида фан ва маданият.

Такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даврининг хусусиятлари.
2. Темурийлар даврида фан ва маданиятни ривожланиш сабаблари.
3. Уйғониш даврида етишиб чиққан йирик алломалар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон халқари тарихи. 2 том, Т. 1992 йил.
2. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т. 1971 йил.
3. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар. Т. 1995.
4. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т. «Фан», 1993.
5. Холмирзаев А., Ҳамидов Х. Темурийлар даври маданияти. Т. 1994 йил.
6. Буюк сиймолар ва алломалар. 1-китоб. Т. «Ўзбекистон» 1995, 2—китоб, т. 1996 йил.
7. Амир Темурнинг таваллуд топганига 660 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган халқаро конференция маърузалари. Т. 1996 йил.
8. С.Тошкандий «Темурнома» Т. 1990 йил.
9. Б.Ахмедов «Амир Темур» Т. 1997 йил.

10-Мавзу: Амир Темур ва унинг ўғитлари.

РЕЖА

1. Амир Темур буюк давлат арбоби ва ҳарбий саркарда.
2. Темур тузукларида раҳбарлар ва амалдорларга қўйилган ҳуқуқий ва ахлоқий талаблар, меъёрлар.
3. Илм— фан арбоблари, дин пешволари ва маърифий муносабат.

Буюк саркарда, давлат арбоби Амир Темур 1336 йил 9 апрелда Қашқадарё вилоятининг Хўжаилғор қишлоғида Тарағай Баходир оиласида таваллуд топган. Онаси Тегина Хотун бўлиб, мўғуллар сулоласига мансубдир. У ватанпаврар, ватанни ва она юртини мустақиллиги равнақи ва ривожини учун, халқини тўқ ва фаровон ҳаёт кечирishi, ватан мустқаллиги учун курашган. Амир Темур ҳар

бир фармон чиқаришда ва бирор масалада муайян хулосага келишда аввало халқ тинчлиги, адолат нуқтаи — назаридан қараган. Уруш ва сулҳ масалаларини кенгаш йўли билан, аввало кўпчиликни фикрини олган ҳолда, «етти ўлчаб бир кес» деган нақлга амал қилиб ҳал қилган.

XIV — асрнинг 60 йилларига келиб Мовароуннаҳрнинг айрим вилоятлари муғулларга бўйсинитдан бош торта бошлади. Шунинг учун муғул хони Чингизхон набирасининг ўғли қутлук — Темурхон қайта босиб олиш, халқни талон тарож қилиш, бўйсинмаган аҳолини жазолаш мақсадида 1360 — 61 йилларда Мовароуннаҳрга кўшин тортади. Бундан саросимага тушган Кеш вилояти амири Амир Барлос ва Хўжанд ҳокими Боязид Амир Темурдан маслаҳат сўрайди. Амир Темур уларга мўтул олдига борса, икки фойда бир зиён борлигини тушунтиради. Фойдаси: халқни муғул қирғинидан сақлаб қолиш, талон — тарожни олдини олиш.

Зарари эса қимматбаҳо совғаларни муғулларга бериш. Амирлар Темур маслаҳатига кирмай қариндош уруғлари билан Хуросон томон қочиб кетадилар. Шу асосда Амир Темур ҳам иккиланмай пирига хат ёзиб маслаҳат сўрайди. У шу мазмунда жавоб олади:

«Тўртинчи халифа Ҳазрат Али Ибн толибдан сўрабдирларким, осмон камон, ер камон ипи, офату кулфатлар ўқ бўлса, инсонлар ўқ ёйларга нишон бўлса, отгучи худойи таоло бўлса, одамлар қаерга қочадилар... сен ҳозир қутлуғ Темурхон олдига қочгин, унинг қўлидан ўқ —ёйини тортиб олгин»

Бундан рухланган Амир Темур катта совға саломларни олиб муғул хони олдига боради. Натижада халқни қирғиндан, талон — тарождан сақлаб қолди, ўзи эса Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинланади.

Амир Темур доимо қариндош уруғларига ва дўстлари, оддий халққа ҳам инсонийлик, одамийлик нуқтаи — назаридан қараган, одил ҳукмлар чиқарган. Салтанат байроғини кўтариб чиққан айрим Мовароуннаҳр амирларини кўнглини шундай топганки, натижада улар Амир Темур қўлида хизмат қилган. Фақат қозоғоннинг набираси амир Ҳусайн уч марта қўлига қуръони Каримни олиб, Амир Темур билан дўст тутинган бўлса ҳам, бир неча марта дўстликка хиёнат қилган. Амир Темурга ҳасад қилиб, уни бир неча бор ўлдирмоқчи бўлган. Шундай бўлса ҳам Амир Темур уни кечирган. Охири 1370 йилда Балх шаҳри атрофидаги жойда Амир Ҳусайн енгилди ва асир тушди. Шунда ҳам Амир Темур уни ўлимга ҳукм қилмайди. Аммо Амир Ҳусайн ўз душманлари томонидан қатл этилди. Амир Темурдан паноҳ истаб, илтижо қилиб келган одамлардан ўз марҳаматини аямаган. Энг аввало саййидлар ва уламоларни иззат-ҳурмат қилишни, касб ҳунар ва маърифат ахилларига салтанат қароргоҳларида юмуш беришни, сармоясиз қолган савдогарларга ҳазинадан етарли миқдорда олтин беришни, дехқонлар раиятидан қайси бирини дехқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин тикин учун уруғ ва асбоб — ускуналар беришни, агар фуқаролардан қайси бирини уйи бузилиб, тузатишга қурби етмаса ёрдам беришни каттиқ талаб қилган.

Амир Темур ўз ўғиллари ва набиралари, қариндош урурларидан, амалдорлардан салтанатга қарши бош кўтарса, уларни лавозимдан четлатган, назоратда сақлаган, дарвеш ҳолига келтирган. Тавба қилиб келса кечирган.

Ундан кейин яна хатоликка йўл қўйса жазолаган. Бу фармон оддий фукародан тортиб, то амирлар, ўғил —набираларигача бир хил амалга оширилган. Амир Темур салтанатга хиёнат қилган одамларни ҳам ўлдиришга шошилмаган. Хабар берувчиларнинг кимлигини, даъволарнинг ростлигини ёки ёлғонлигини текшириб кўрган. Ўғри ва қароқчиларга нисбатан шафқатсиз қарорлар қабул қилиб, «Ясо» асосида жазолаган. Бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдаган.

Амир Темур солиқ ундиришда ҳам одил қонун ва фармонлар чиқарган. Босиб олинган ерлардаги аҳолидан агар рози бўлса олдинги миқдорда солиқ олинган. Солиқларни дарё ёки булоқ сувлари билан суғориладиган ерлардан бир хил, янги ўзлаштирилган лалмикор ерлардан бошқа бир хил, умуман солиқни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиққанлар.

Темур ёшлик йиллариданоқ билим олишга қизиққан бўлиб, унинг ўзи шундай дейди: «етти ёшга тўлганимла мени мадрасага олиб боришди ва қўлимга сўзлар жадвалини беришли. Мен ўқий бошладим ва эришган муваффақиятларимдан беҳад хурсанд бўлдим».

У тўққиз ёшга тўлганда эса намоз ўқиган, 12 ёшда тенгқурлари билан суҳбат ўтказган, йигирма бир ёшида эса отасининг мол—мулкани бошқаргани ҳақида ҳикоя қилади. Бундан кўриниб турибдики, Темур ешлигидан илм ўрганишга берилган, жуда тадбиркор, ишнинг қўзини биладиган, айниқса бошқарувнинг нозик томонларини, одамлар билан муомала қилиш маданиятини яхши ўзлаштирган. Темур дунёқарашида давлатга, ҳарбий ишларга қизиқиши жуда эрта уйғонди. Ўн саккиз ёшимда ўзимнинг суворийлик ва овчилик ҳунарим ҳақида ўйладим. Умримни қуръон ўқиш ва от миниш машқларига сарф этдим. Бу ишда унинг устози Амир қозоғон деган шахс эди. Ана шу вақтдан бошлаб Темур ҳарбий машғулотларнинг сирларини эгаллаб, келажакда ҳукмдор бўлиш учун тайёргарлик қилган. Сарбадорларга ва уларнинг бошлиқларига нисбатан муносабати яхши бўлган ва сарбадорлар ҳаракатидан ўз манфаати учун яъни марказлашган давлатни қуришда фойдаланган У бу давлатнинг пойтахти Самарқанд шаҳри бўлишини орзу қилган ва шунга эришган.

Бу ўринда кўпчилик тарихий адабиётларда ва рус йилномаларида атайлаб, Темурни «саводсиз», фақат «қонхўр», «золим» шоҳ сифатида тасвирланиши ҳақиқатга тамомила зид эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Чунки Самарқанд пойтахтини ташкил этадиган кучли марказлашган давлатни тиклаганлигини, мамлакатда юз берган тарқоқлик, ўзаро жанжаллар ва тартибсизликларга чек қўйганлигини ва энг муҳими шаҳарларга қурдирган ҳашаматли иморатлар, мадраса, кутубхона, масжид, хаммом, бозор расталари, карвон саройларни барпо этиб, улкан олиму фозилларни етишиб чиқишига замин яратишда Амир Темурнинг хизматлари буюқдир.

Соҳибқирон Амир Темур улуғ давлат арбоби, саркарда бўлиши билан бирга жамики инсоний сифатларни ўзида мужассамлаштирган ноёб маънавият соҳибидир. Шунини айтиш керакки, соҳибқирон Амир Темур улуғлиги аввало унинг маънавиятидадир.

Амир Темур шарқона, исломий ақл заковатли инсон бўлган. Унинг маънавиятининг уммонийлиги, тиниқлиги-дунёвий, исломий қадриятлар қоришмасида мужассамлашганлигидир. Темурбек чингизийлар хукмронлиги шароитида ҳам катта мансаб, мулкка эга эди. Туркистоннинг бошқа феодаллари сингари ўзини сиёсий қарашлардан четга олиб осойишта яшаши мумкин эдию, бироқ Темурбек бу имкониятлардан воз кечди. Ватан озодлиги, мустақиллиги мақсадида оғир, мураккаб, хатарли йўлни танлади. Ҳокимият тепасига чиққунча мураккаб ҳарбий, сиёсий вазиятларга дуч келди, изтироб чекди, бироқ ҳеч қачон чекинмади, мақсадидан қайтмади.

Амир Темур маънавий салоҳиятининг кучи — унинг иқтисодий, маънавий, хўжалик, сиёсий, ҳарбий, ҳукукий, давлатлараро муносабатлар фаолиятида фанга, маданиятга, адабиётга, санъатга, меъморчиликка муносабатида, ранг-баранг мазмун ва кўринишларда яққол намоён бўлади. Бобокалонимиз маънавиятининг уммонийлиги, тиниқлиги, унинг пикоятда камтар, ҳазил мутойибага мойил, камсухан ва ўткир сўзлигида, муслимга муносабатида, илтифотлилигида, катта кичик муҳолифларига нисбатан кечиримлилигида, билиб билмай йўл қўйган хатоларни кечириб, кўпчилик олдида ҳурмат эҳтиром этганида, ҳар бир тоифа мансабдаги инсонларга алоҳида ҳурмат эҳтиромида, ҳатто шоҳона қаҳр ғазоби ҳам албатта, ҳақиқатга асосланганида, ҳарбий маҳорати, яъни кам куч билан илофатсиз, душман устидан ғалаба қозониш каби ўнлаб хислатларида пмалда намоён бўлади.

У Хитой чегараларидан бошлаб то шарқий Рим ва Миср ерларигача бўлган 27 та катга — кичик ҳудудларни ислом байроғи остида ягона давлатга бирлаштирди. Аммо бу вилоятларнинг биронтасига ҳам у мимники эмас деб бегона жой каби муносабатда бўлмади. Унинг даъвати иилан мамлакатнинг барча узоқ яқин ҳудудларида қурилиш, ободонлаштириш тадбирлари, меҳнат шижоати авж олди. Уларга тегишли маблағ ажратилди, масъул мутасадди кишилар тайинланди.

Амир Темур илм аҳлига катта ғамхўрлик кўрсатиб, илмнинг ҳамма соҳалари, жумладан, математика — риёзиёт, геометрия, шеърият, архитектура, меъморчилик, астрономия, фалсафа, мантиқ, адабиёт, тарих, мусиқа каби фанларни ривожлантирган. Амир Темур ўзи тарих ва шеърият билан жуда қизиққан. У турк, форс тилларида битилган **КАРЛАРНИ** билган. Атоий, Саккокий, Лутфий асарларини севиб ўқиган.

Темур салатанати давридан бошлаб ҳисоб, ҳандаса, фалакиёт, мантиқ, илоҳиёт, фикҳ, фалсафа, тарих, ахлоқшунослик, жўғрофия, санъат ва адабиёт тез тараққий эта бошлади.

Амир Темур давлатни бошқаришда олимларга таянади. «Улар. — деб тўтқидлайди Соҳибкирон — менинг саройимга доимо келиб — кетиб, мажлисимни бебаб туришди. Диний, ҳукукий масалдларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим» деган эди. Босиб олинган ерлардан олиб келинган машҳур файласуф мантиқшунос Шариф Журжоний (1339-1413) ўз даврининг кўзга кўринган файласуфи, фикҳшунос Саъидин ибн Умар Тафтазоний (1322-1392), тарихчи олим Ибн Арабшоҳ (1389-1450), таниқли мусиқашунос Абдулқодир

ибн ғайюий (1435 йилда вафот этган)... яна Самарқандда Мавлоно Абдулло Лисон, мавлоно Баҳриддин Аҳмед, Мавлоно Шамсиддин Муқимий ҳамда Аловиддин Коший, Жамол Ҳокий ва бошқа олим шоирлар яшаб ижод этганлар.

Амир Темур биринчидан давлат арбоби, иккинчидан, буюк салкавда бўлиб танилган бўлса, унинг учунчи томони, аҳоли фаровонлигини ўйлаши ҳамда илм —фан, маданият ҳомийси сифатида танилган.

Амир Темур мадраса, мачитлар, боғлар: Боғи дил ҳумо (Хизир хўжа ўғлон қизи Тўқалхонимга аталган), Яссавий мақбараси, Ҳоли масжиди (Ҳиндистонни босиб олинса қуришни ният қилган), Муҳаммад мақбараси, Сарой Мулк хоним мадрасаси, Боғи изшор, Боғи шамол каби кўплаб иншоотлар курдирган.

Амир Темурнинг ажойиб сифати шундаки, аҳоли соғлигига алоҳида эътибор билан қараган. Ҳар бир шах;ар, қишлоқларда шифохоналар қуришга буйруқ берган. Самарқандда дорушифо шифохонаси, Ҳиротда дорушифо комплекцияси бўлган. Унинг шахсий табиби Табризий ҳар доим Амир Темур билан бирга бўлган Табризийнинг айтишича Темур «Фарзандлари соғлом юрт кудратли бўлур» дер эди.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Моароуннахр, 2.Хўжа Илғор, 3. Амир Ҳусайн, 5. Қутлуғ Темурхон, 6. «Ясо», 7.Тузик. 4.Соҳибқирон,

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

- 1. Амир Темур мустақиллик учун курашган ватанпарвар инсон.**
- 2. Амир Темур давлатида бошқариш усули.**
- 3. Амир Темур маънавшгги кимага асосланади?**
- 4. Амир Темурга бўхтондан иборат ғаразли баҳо беришларнинг асосизлиги.**
- 5. Амир Темур фан, маданият ҳимоячиси.**

АДАБИЙТЛАР:

- 1. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида...». Т. «Ўзбекистон», 1997.**
- 2. Темур тузуклари. Академик БАҳмедов таҳрири остида. Т, 1991 йил.**
- 3. Амир Темур ўғитлари. Т.. “Чўлпон» 1992 йил.**
- 4. И.Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. Т. «Фан». 1999 йил.**
- 5. Б.Аҳмедов. Амир Темур. Т. 19»97 йил.**
- 6. С.Тошкандий. Темурнома. 7.1990 йил.**
- 7. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тэарихи. 1-2 том. Т., 1994 йил.**
- 8. Амир Темур. Зафар йўли. Т., 1993 йил.**
- 9. Низомиддин Шомий. Зафаршома. Т, 1995 йил.**
- 10. Шарофиддин Али Яздий. Заарарнома. Т., 1996 йил.**
- 11. Амир Темур 660 йиллик юбилейига бағишланган халқаро конференция материаллари. Т., 1996 йил.**
- 12. Т.Файзиев. Темурийлар шеж.араси. Т., 1997 йил.**

11-Мавзу: Мустамлакачилик, қарамлик шароитида маънавиятга муносабат ва унинг оқибатлари.

РЕЖА

- 1. Мустамлакачилик сиёсатининг асосий мақсади ва унинг Марказий Осиё халқлари маънавиятига етказган зарари.**
- 2. Мустамлакачилик ва қарамлик шароитида Марказий Осиё халқларининг миллий озодлик учун олиб боган курашлари.**
- 3. Ислом Каримов «Туркистон умумий уйимиз» ғоясининг ташаббускори ва ташкилотчиси эканлиги.**

Мустақилликдек табаррук неъматни янада теран ҳис этмоқ учун иккинчи мезгилга бир назар ташламоқ зарур. Мўғул босқинидан анча ишонлар ўтиб, чор Россиясининг истилоси Туркистон бағрида янги жсфоҳатлар очди. Оқибатда ижтимоий —сиёсий танглик янда кучайиб, пқтисодиёт таназзулга юз тутди, халқнинг асрий маънавияти илдизига болта урилди.

Зеро, бу ёвуз истило олдиндан тайёрланиб келган — Россиянинг Пётр биринчи, Николай Биринчи, Александр Иккинчи, Александр учинчи сингари императорлари шу маккор режани 200 йил мобайнида зимдан босқичма — босқич амалга ошириб борган.

1714-йилдан эътиборан бу борада жадал ҳаракатлар бошланиб кетди-аввал Преображенский полкининг поручиги князь Александр Икович Черкасский бошчилигида, 1715-йилда эса капитан Иван Иухголтс раҳбарлигида Хивага икки бор кетма —кет кўшин жўнатилди. Гарчи бу юришлар муваффақиятсиз тутаган бўлса —да, Россия ҳукумати режани амалга оширишдан батамом воз кечмайди. Ўша кезларда Пётр Биринчи Италиялик Флорие Беневелини Бухорога элчи қилиб жўнатар жан, унга «олтин конлари»нинг аниқ ўрни ва у ерга бориш йўлларини ишиқлаш вазифасини топширади. Беневел Туркистонга келиб, тарих, жўтрофия, этнографияга оид кўпдан —кўп қимматли маълумотларни тўплайди. Табиийки Туркистонга истило ҳаракатларини бошлаш учун ана шу уч йўналиш —тарихий, жўғрофий, этнографик маълумотлар муҳим ўрин тутар эди. Худди ўша йилларда ҳукмронлик қилган Аштархоний Убайдуллахон (1702—11 йилларда ҳукмронлик қилган) саройида Хонқули Гўпчибоши номли бир мусофир ҳам хизмат қиларди.

Унинг асли исми Андрей Родиков бўлиб, XVII асрнинг охирида Кухоро кўшинига асир тушиб қолган, сўнг ҳалол хизматлари эвазига Убайдуллахоннинг меҳрини қозонган эди. Кейинги ҳукмдор Абулфайзхон (1711—47 йилларда ҳукмронлик қилган) Андрей Родиковни 1717 йилда Пётр Биринчи ҳузурига элчи қилиб юборади. Пётр биринчи Хонқули Тўпчибошига рус армиясининг полковниги унвонини «такдим этади. Шубҳасизки, бу унвон беҳуда берилмаган эди.

Яна бир олим жосус Николай Владимирович Ханиковнинг ҳаёти ва фаолияти ҳам бизга масалани янада ойдинлаштириб беради.

Рус шарқшунос — дипломати Николай Хаников 1819 йил 24 октябрда Петербург шаҳрида туғилган. Дипломат А.Розенфельднинг ёзишича у икки йил университетга қатнаб мустақил равишда форс, турк ва араб тилларини пухтагина ўрганган. У Оренбургга генерал губернатор Василий Алексеевич Петровскийнинг (1795—1857 йилларда яшаб ўтган) ихтиёрига жўнаб кетди. Оренбург ўша пайтда Чор Россиясининг жанубидаги энг мустаҳкам қалъаси бўлишдан ташқари, Марказий Осиёдаги давлатлар билан ўзаро алоқа ўрнатиш, савдо-сотик ишларини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга эди.

Шарқ ҳақида жуда кўп маълумотлар тўплаган Николай Хаников қадимдан туркийлар шаҳри бўлмиш Оренбургга келгач энди уни янада теранроқ ўргана бошлади.

1839 — 40 йилларда Оренбург генерал —губернатори Василий Петровский бошчилигида Хивага уюштирилган ҳарбий юришда Николай Хаников ҳам иштирок этиб, ўлка ҳақида маълумот тўплашга киришди.

1840 йил 3 августда амир Насруллохоннинг вакили Муқимбек Муҳаммад Саййид Оренбургга ҳукумат номидан илтимоснома олиб борди. Унда куйидагилар сўралган эди: Бухорони инглизлар ҳамласидан ҳимоя қилишга кўмаклашиш; инглизлар билан биргаликда Бухорога ҳаракат қилаётган хиваликлар ҳужумини даф этишга ёрдам кўрсатиш; Россия агар ҳарбий куч билан ёрдам бера оламса асирларни алмаштириш ва дўстлик алоқаларини ўрнатишда воситачилик қилсин ва ҳоказо.

Амир Насруллохоннинг илтимосига кўра 1841 йил август ойининг бошида ўлкадаги қазилма бойликларни аниқлаш баҳонасида тоғ муҳандиси майор К.Бутенев бошчилигида «делегация» Бухорога келади. Бу хайъат орасида шарқшунос Николай Хаников ҳам бор эди.

Хуллас, август ойининг бошларида махсус «делегация» Бухорога келади. Амир Насруллохон Кўкон хонлигига қарши уруш эълон қилгани боис дипломатик музокаралар саккиз ой давом этади. Бундай кулай вазиятдан фойдаланган делегация аъзолари 240 кун мобайнида Бухоро амирлиги, унинг ҳудуди, давлат бошқаруви тизими, ҳарбий кучи, мавжуд қалъалар сонини аниқлаш каби жосуслик ишларини амалга оширади.

Шу тариқа К.Бутенев бошчилигидаги делегация элчилик вазифасидан биронтасини ҳам бажара олмаса —да, махсус хуфя топшириқларни анча пухта бажариб, 1842 йил 9 апрель куни Россияга қайтиб келади.

Н.В.Ханиковнинг «Бухоро хонлигининг тавсифи» китоби илмда қанчалик юксак аҳамиятга молик бўлмасин, чор Россиясининг истилочилик сиёсати ва ҳаракати учун энг ишончли дастурлардан бири бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. Николай Хаников китобнинг кўп ўринларида машъум ниятини ошқора ҳам айтган. У Бухоро амирлигидаги сарбозлар ҳақида маълумот бериб чегараларининг мустаҳкам кўриқланмаслигини таъкидлаб бундай ёзади: «Оврўпача таълим олган аскарларга чегаранинг бундай кўриқланиши кучли тўсиқ бўла олишига ишониш қийин».

Бундан 150 йил муқаддам Россия Империясининг ҳарбий вазирлиги нашри «Военный журнал»да эълон қилинган бир мақола ҳарбий доиралар диққатига тушди. «Мўғул татарлар ва Ўрта Осиё халқлари санъатлари ва

истилолари ҳақида» деб номланган бу мақола империя бош штаби генералитетидан ташқари Лондон ва Париждаги ҳарбий сиёсий доираларда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Унинг муаллифи бош штаб полковниги Михаил Иванин барчага жасур офицер ва ҳарбий санъат сифихи бўйича истеъдодли тадқиқотчи сифатида таниш эди. Мақола муаллифи 1839 йилги генерал В.Петровский раҳбарлигидаги рус қўшинларининг Хивани истило қилиш учун юришида бевосита иштирок қилган дала штаби бошлиғи бўлгани ҳам ҳарбий доираларнинг қизиқишини оширди. Ўрта Осиё, Кавказ, Туркияда масъул лавозимда махсус топшириқларни бажарган **М.Иванинга кейинчалик эълон қилган** қатор асарлари ҳам ўзининг чуқур илмийлиги, шахсий кузатуви, теран мушоҳада ва кенг қамровли фикр — мулоҳазалари билан муаллифга **шуҳрат келтирди. 1857 йилдан генерал — майор ва бош штаби ҳарбий — илмий комитет аъзоси бўлган М.Иванин 1874 йилда ўзининг шоҳ асари «Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур» китобини ёзиб тугатди. Бош штабнинг ҳарбий — илмий комитети уни нашрга тавсия қилади ва китоб 1875 йилда генерал—лейтенант княз Голицен раҳбарлигида Санкт—Петербургда чоп этилади. Бош штаб генерал лейтенанти М.Иваниннинг бу асари ўз даври учун жуда долзарб ахамиятта эга бўлади. Ўрта Осиё истилосини қарийб яқунлаган Россия империяси бу ўлкада мустамлакачилик сиёсати дастурини ишлаб чиқаётган айни шу маҳалда китобдаги мулоҳазалар ва тавсиялар жуда асқотар эди.**

Муаллиф бутун жаҳон тарихида ўзига хос из қолдирган икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий санъати, салоҳияти ва сафарли йўлига тарихан адолатли баҳо беради. XVII—XVIII асрлардаги урушларда Осиёнинг ҳарбий стратегияси ва тактикаси ўша вақтдаги Европадан устун бўлганини тан олди. Хусусан, у Амир Темурнинг Россияга кўрсатган тарихий хизматини ҳаққоний кўрсатиб 1395 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ва Амир Темур ўртасидаги жанг оқибатларини шундай таърифлайди: Шундай қилиб бу ислом ҳимоячиси, насронийларнинг бу дахшатли душмани Мухаммад пайғамбарни чин юракдан эъзозловчи бўлган зот Олтин Ўрданинг буткул кучсизланиши ва йиқилишининг асосий сабаҳиси бўлди ва бу билан Россиянинг унинг зулмидан халос бўлишини ҳамда бу қудратли христиан давлатининг юксалишини тезлаштирди».

Генерал — лейтенант Иванин машҳур Наполен Банопарт қўшинни тузилиши ва уруш тактикаси бобида кўп жиҳатдан Амир Темур меросидан фойдаланганлигини ва унинг стратегиясининг ижодий ўзлаштиргани хусусида ҳам одилона фикрлар айтади. Рус ва Европа олимларининг оғзаки ва енгил—елпи асарларига қарама — қарши ўлароқ генерал олим Иванин ўз асарларини илмий жиҳатдан бақувват замнига куради, эҳтиросга ва буюк давлатчилик туйғусига берилмай тарихда Амир Темурнинг тутган ўрнини холисона кўрсатади ва соҳибқиронни даҳолар даражасига кўтаради. Аммо бу ҳолат асар ғояси асосини ташкил қилмайди. Муаллиф ўз хулосасида кўзлаган мақсадини рўй-рост шундай баён қилади: «Ўйлайманки мабодо қудратли мусулмон мутаассиблиги портлаши юз берган ва ту билан бир вақтда Чингизхон ёки Амир Темур каби бир АОХИЙ чиқиб қолган тақдирда бизга тахлид соладиган

умумий хавфнинг олдини мақсадида Ўрта Осиё сиёсий жиҳатидан унинг хозирги ахволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади». Бу сатрлар ёзилган 1874 йил Ўрта Осиё Россиянинг мустамлакаси, Туркистон генерал — губернаторлигига айлантирилганини ҳисобга олсак муаллифнинг мақсадини тушуниб оламиз. У Туркистонни қолоқ ўлка ҳолида сақлаб туришга ундаётганини англаймиз, мусулмонларнинг озодлик ҳаракатларига қарши кучли Европа давлатлари ҳамкорлиги зарурлигига қилган ишорасини илғаб оламиз.

Хусусан генерал Скобелев «Англия билан яна бир қарич яқинлашиш учун Осиёдаги барча мулкларимиздан воз кечсак ҳам бўлади» деган, Туркистон генерал губернатори К.П.Фон Кауфман эса «Англия билан Россиянинг Осиёдаги душмани битга у ҳам бўлса мусулмончилик ва ёввойилиқдир» деб очик айтган.

Генерал — лейтенант Иванин китобининг ғоявий мазмуни ва асосий мақсадини лўнда шундай ифодалайди: «Фикримча, мен Ўрта Осиёнинг бу икки буюк сиймосини тўлиқ қурол — яроқлари истилолар учун қўллаган барча воситалари ҳам бутун дунёни забт этиш учун бўлган интилишлари билан биргаликда етарлича таърифладим ва буларнинг бири ярим ёввойи ҳолдаги халқлар ичида ҳам миллионлаб ёввойи чўпонларни ўз ҳукму — иродасига бўйсиндириб, улардан дахшатли кўшинлар туза оладиган даҳо зотлар туғилиши мумкин эканлигини исботлайди». Муаллиф фикрини давом эттириб Россия ва Хитойнинг ягона Туркистон вужудга келмаслиги учун биргаликда ҳаракат қилиши лозимлигини шундай ифодалайди: «Ўрта Осиё, унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлашишига йўл қўймайдиган воситаларга эга бўлган икки кучли давлатнинг тасарруфида ёки таъсири остидадир. Хитой моҳирона ва айёр сиёсати билан Ўрта Осиёнинг шарқий қисмини ўз қўлларида тугаб турибди. Ўрта Осиёнинг қолган қисми бизнинг тасарруфимизда қисман эса таъсиримиз остидадир. Агар бу икки давлат соғлом сиёсат юргизса ва Ўрта Осиё ҳукмдорлари ўртасидаги истилочилик ниятларини бостириш учун ахиллик билан ҳаракат қилса у ҳолда Осиё узоқ вақтгача қонли ларзалардан ҳоли бўлиши мумкин».

Демак, муаллифнинг бош ғояси Осиёни яъни Амир Темур, Бобур, Нодиршоҳ каби саркадаларни етиштирган ўлкани доимо асоратда, истибдод исқанжасида ва Европага қарам ҳолда ушлаб туришдир.

Улар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг Туркистон ўлкасини ўзлаштириш борасида мустамлака маъмурияти фаолиятини 1882 йилда тафтиш қилган махфий маслаҳатчи Гирс Туркистонда 2406000 аҳоли яшаганини ва улардан 1.200000 эркаклар эканлигини аниқлагани тасодиқий эмас.

Россия империяси Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Н.И.Корольков ишлаб чиққан дастурни тўла — тўқис амалга ошира бошлади. 1898 йилда Андижон кўзғолонини бостирган Корольков Мингтепадан Андижонгача жойлашган ерлардаги барча аҳолини Россиянинг ички ноқарутупроқ ерларига кўчиришни тавсия қилган эди. «Бу тадбир, — деб ёзган эди у Николай II га —

сиёсий жихатдан катга ахмият касб этиб Фарғонадаги рус элементини кучайишига олиб келади».

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори худди шундай режа асосида иш тутиб, халққа расман империя ичкарасидаги мужикларни бу ерга чақириш ва «гуноҳкорлар» ерларини уларга тақсимлашни эълон қилди. Мингтепа қишлоғи тўпга тутилиб, иморатлари ер билан теп — текислангандан сўнг 450 хоналик қўрғон лойихаси режалаштирилди. Курилиш ишларига маҳаллий аҳоли мардикор сифатида жалб этилди. Посёлкага «Марҳамат» номи берилди. Ҳақандаги Авғон боғ деган машхур зиёрат тажрибагоҳидаги аграномни 18 — май куни қўзғолончилар ўлдиргани учун ана шу жойда 500 хонадоннинг иморатлари боғ —роғлари ҳам ер билан текислаб ташланди. Қаршилиқ қилганлар отиб ўлдирилди. Андижон шаҳрининг боғу-бўстони Ҳаканд қишлоғи «Духовский майдони» деб аталган рус қўрғонига айлантирилди. У ўзбеклар ўртасида «Вайрона —вайрона» номи остида ёмон отлиқ бўлиб қолди.

Қизил империя йилларида Ўзбекистон тарихини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, марксча мафкурага таянган шўро ҳокимияти оёққа тура бошлаган пайтларидаёқ кенг халқ оммасининг манфаатларини ўзидан узоқлаштирувчи тоталитар жамиятни барпо қилишга, ўлка халқларининг миллий ҳусусиятини барҳам топтиришга қаратилганди.

Октябр тўнтарилишининг илхомчиси В.И.Ленин шўро бошқарув тизими пролетар давлати аҳолининг кўпчилик қисми учун демократик ҳуқуқлар ва эркинликларни таъминлаб берувчи тизимдир деб уқтирар эди. Бироқ шўро давлати тавсия этган ленинча ақидаларга таянган сиёсий демократизм ва иқтисодий, ижтимоий ва маънавий бошқарув ўртасидаги зиддиятлар яққол юзага чиқди. Бу мафкура аслида партия ва унинг дохийлари диктатурасини ўрнатишга қаратилган эди.

Сиёсий соҳада:

- халқ ҳокимияти институтларнинг тутатилиши маҳкама ва сайлаб қўйиладиган ташкилотлар вазифаларининг табақалашмаганлиги маҳкаманинг ўз қобиғига ўралашиб қолганлиги, халқдан ажралган ҳолда фаолият кўрсатиши;
- партиянинг мамлакатни бошқаришдек масъулиятли вазифани бажаришга амалда тайёргарлик даражасидан қатъи назар унинг раҳбарлик қилишининг қонунийлаштирилиши;
- йўлбошчиликка даъво қилиш, номенклатурадаги ходимларнинг масъулиятсизлиги ва бўйсинмаслиги;
- табақаларга бўлинганлик;
- бюрократлашув, яъни тор доирадаги коммунист амалдорларнинг жамиятни бошқаришга ўтказилиши;
- демократияга барҳам берилиши - кенг халқ оммасининг онгли ижтимоий фаолиятдан, ташуббус кўрсатишдан четлаштирилиши.

Иқтисодий соҳада:

- ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқарувчидан бегоналаштирилиши, мулкчиликнинг давлат тасарруфига ўтказилиши,

меҳнатнинг самарасиз юзаки тусда бўлиши, унинг пировард маҳсулотлар олишга эмас, балки ҳисобот беришга қаратилиши;

- ижтимоий ишлаб чиқаришнинг мафкура таъсирига олиниши;
- товарсиз, эквивалентсиз айирбошлаш; бу марказнинг қўшимча маҳсулотни ўз ихтиёри билан тортиб олиши. Ўзбекистон шўро метрополиясининг хом ашё етказиб берадиган қўшимчасига айлантирилди. Натижада давлатдан мустақил бўлган, юқори унумли ишлаб чиқариш меҳнатига қодир бўлган мулкчилик субъектлари тугатилди. Ўзбекистон иқтисодий ривожланишининг бир ёқламалиги ўзининг ҳалокатли экологик оқибатларини кўрсатди.

Ижтимоий—психологик соҳада:

- кўрқитиш, зулм қилиш вазияти вужудга келтирилди, «социализмга ёт» ҳисобланган ижтимоий синфлар ва қатламлар ёппасига тугатилди;
- онг ва фаолият назорат қилиб туриладиган бўлди;
- маънавиятга сиёсий тус берилди, ақл ва руҳий фаолият тарзига бутун давлат ҳокимиятини ҳурматлаш, унинг кадр — қимматини ўрнига қўйиш одати сингдирилиб, шахс ўз қиёфасини йўқота бошлади.

Мафкура соҳасида:

- режа асосида ишлаш, ҳаётнинг бошқарувчанлиги, яратувчилик меҳнати ҳақидаги ақидалар сингдирилиб, синфий манфаатлар ва кадриятларнинг миллий ва умуминсоний кадриятлардан устунлиги ҳақидаги фикрлар тарғиб этила бошлади.

Миллий ва миллатлараро муносабатлар соҳасида:

- миллатлар ва этник гуруҳларнинг ялпи тенглаштирилиши ҳамда ёппасига бирхиллаштирилишига қаратилган жадал байналмилалчилик сиёсатининг зўр бериб тарғиб қилиниши;
- халқнинг туб миллий илдизларидан, маънавий ахлоқий мероси ва инқилобдан олдинги ўтмишидан бегоналлашуви, олий ҳокимият томонидан туб миллий манфаатларини назар — писанд қилмаслиги ва унутиши, миллий онг шуурининг манқуртлаштирилиши;
- буюк давлатчилик шовинизмининг давлат даражасида намоён бўлиши ва ёппасига русчалаштириш сиёсатининг амалга оширилиши;
- миллий давлат мутсақиллигига интилишнинг ҳар қандай кўринишини куртаклигидаёқ бўғиб ташланиши;

Туркистонда XIX асрнинг 70 — йилларида Россиянинг мустамлакачилик тартибларига қарши халқ озодлик ҳаракатлари бошланган. Жумладан 1873—1876 йилларда Мулла Исоқ, 1898 йилда Мухаммад Али Собир ўғли (Дукчи Эшон) раҳбарлигида, 1892 йилда вабо касали тарқалиши муносабати билан Туркистон маъмурлари томонидан мусулмон қабристонларининг беркитиб қўйилиши натижасида бошланган умумхалқ кўзғолонлари мустамлакачилик сиёсатига қарши кучли зарба бўлди.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, XIX асрнинг 60 — 90 йилларида Туркистонда бўлган барча халқ озодлик ҳаракатларининг марказида марифатпарвар зиёлилар турган.

XX асрнинг бошларига келиб, Ўзбекистондаги ислом дини жамоаларига, уларнинг раҳнамолари, зиёлиларига нисбатан мустамлакачилик сиёсатининг тобора янги чоралари қўлланила бошланди. Натижада бошқа жойларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам илғор ғоялар билан йўғрилган халқ миллий озодлик уюшмалари, ташкилотлари тузила бошланди. Янги ташкил топган шўрои ислом, жаидлар уюшмаларининг тепасида ўз даврининг етук шайхлари, олимлари, маърифатчилари Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашид ўғли, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат кабилар турган валилар. Уларнинг мақсади Туркистон диёри халқларини мустамлакачилик зулмидан озод қилиб, мустақил ягона Туркистон давлатини барпо этиш эди. Ана шундай улуғ мақсад билан Туркистондаги барча маърифатпарвар, жамоалар, жаидлар уюшмалари бирлаштирилди. Мустамлакачилик даврининг мафкурачилари, шўро жамиятининг тарихчилари «Панисломизм», «Пантуркизм» деб атаган ана шу ташкилотларга Ўзбекистоннинг мустақиллиги учун курашган аждодларимизнинг биринчи вакиллари ғоявий раҳбарлик қилган эдилар. Улар ҳеч қачон улуғ исломчилик, улуғ туркистончилик ниятида бўлмаган. «Панисломизм», «Пантуркизм» бу мустамлакачи мафкурачилар тарғиб қилган, уларнинг манфаатига мос иборалардир.

Орадан кўп вақт ўтмасдан М.Фрунзе қўмондонлигидаги қуролли кучлар «Махаллий меҳнаткашларга ёрдам бериш» ниқоби остида Хоразм ва Бухоро хонликлари ҳудудларига бостириб кирдилар. Армия нафақат амир, хон ҳокимиятига қарши курашдилар, балки шунингдек, Хива ва Бухоро ва бошқа шаҳарлардаги масжид, мадраса биноларини самолёт ва оғир қуроллардан бомбардимон қилдилар. Кўплаб ислом обидалари харобага айлантирилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда ислом динини қарор топиши ва ривожланиши тарихда биринчи марта XIX асрнинг иккинчи ярми, XX асрнинг бошларида яъни Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати шароитида унинг фаолияти ҳар томонлама чекланди, гаъқикланди. Акс ҳолда Россияни мустамлакачилик сиёсати ўзига қулай йўл очиб, муваффақият қозона олмас эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мамлакатимиз Олий Мажлиси иккинчи чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» номли нутқида Марказий Осиё минтақасида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан ягона муҳитни ташкил қилиш — бугунги куннинг энг долзарб масаласи эканлигига тўхталиб, қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон халқлари вакилларида иборат, ушбу мақсадларга хизмат қиладиган, жамоатчилик ҳаракатини тузиш ҳамда унинг «Туркистон— умумий уйимиз» деб номланиши айтилиши муддао бўлишлиги ғоясини илгари сурди. Юртбошимиз кенг жамоатчилик, биринчи навбатда, ижодкор зиёлилар —ёзувчилар, тарихчилар ва бошқалар бундай муҳим ҳаётимизни, тақдиримизни хал қилувчи

масалага диққат эътиборларини, ташаббусларини қаратадилар деган умидни билдирди.

Эртанги кунимиз маънавиятимизнинг даражасига, у эса ўз навбатида, унинг уриб турган юраги — фалсафа илмининг қамрови ва етуқлигига боғлиқдир. Агар, маънавият моддий ҳаётни юксакликка кўтариш дастаги вазифасини бажарса, фалсафа бутун маънавият учун шундай дастак вазифасини бажаришга даъваг этилган. Чунки, оламнинг сир—асрорини очиш, табиий, тарихий, маънавий жараёнлар тубида ётган моҳиятлар, қонуниятлар дунёсини кашф этиш, сабабларининг сабабларини, ибтидолар ибтидосини аниқлаш имконияти, беқиёс умумлашган, айни пайтда мазмунан энг бой тушунчалар билан иш кўрўвчи фалсафа илмигагина берилган.

Қадимий Туронзамин халқлари Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, /аззолий, Абдулвафо Жузжоний, Умар Ҳайём, Насриддин Тусий, Қозизода Румий, Улуғбек, Коший, Али Қушчи, Алишер Навоий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа умумий маънавий аждодларининг табаррук номлари билан ҳақли равишда, бирдай фахрланадилар.

Аммо инсониятнинг маънавияти ҳазинасига ўзининг бебаҳо дурдоналари билан бетакрор ҳисса кўшган халқларимизни тақдир ҳамиша ҳам эркаламади. Минг афсус ва надоматлар бўлсинким, буюк алломаларимизнинг бебаҳо кашфиётлари, мерослари узок даврлар мобайнида уларнинг ўз ватанларида унутилишга маҳкум этилди.

Марказий Осий мамлакатларини қамраб олган миллий истиқлол истиқболлари нафақат маънавиятимиз, фанимиз жумладан, минтақа ижтимоий, фалсафий фикри ривожининг қудратли омили бўлишга, балки мустақиллигимизни мустаҳкамлаш эҳтиёжларининг ўзи ҳам уларнинг жиддий заминига таянишни тақазо этишга даъват этилгандир.

Бу хол Туронзамин маънавияти, ижтимоий — фалсафий фикрларнинг кечаги ҳусусан уларнинг мустабид шўролар тузуми шароитидаги аҳволига танқидий назар ташлашимизни тақазо этмоқда.

Негаки, айни мана шу даврда жамиятнинг бошқа жабҳалари каби минтақамиз халқлари муштараклигини маънавий негизи — ижтимоий — фалсафий фикри ҳам кишанбанд қилинган эди.

Аслида, халқимизнинг фалсафий мероси бошқача тақдирга лойиқ эди. Шарқ, шу жумладан Марказий Осиё халқлари фалсафий фикрини ғарбникидан пастга уриш, уни камситиш ҳоллари бўлган экан, демакки бунинг асл сабабини янги даврдан бошлаб, ғарбнинг Шарқ устидан ҳукмронлик қилиши, унинг бунга томон интилиши, сайи ҳаракатлари доирасидан ахтармоқ зарур. Мабодо, маънавиятимизнинг бундан буён ҳам кейинги 100 йилликлар давридагидек, аянчли аҳволга тушиб қолишини истамасак, дарихдан тегишли аччиқ сабоқлар чиқариб мустақилликни қўлдан бермасликка, бунинг учун нимаики талаб қилинса шуларни уйдлашга, жумладан мазкур тақдир томон олийжаноб мақсад йўлида халқларимиз, давлатларимиз фаолиятларининг муштараклигини таъминлашга қодир бўлмоғимиз зарур.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Мустамлакачилик, 2. Россия империяси, 3. Туркистон, 4. Бекорчи— айирмачилик, 5. Хаников, 6. Михаил Иванин-жосуслик, 7. Ўрта Осиё ва Англия, 8. Дукчи Эшон. 9. Фон Кауфман. 10. Мулла Исҳоқ.

ТАКРОЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги муносабатлар қайси даврдан бошланган?
2. XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё масаласида Россия-Англия муносабатлари қандай эди?
3. Ўрта Осиёни Россия томонидан босиб олиш қачон охирига етказилди?
4. Мустамлакачиликнинг зарали оқибатлари.
5. Октябр инқилоби ва Ўрта Осиё халқларининг қайта қарамлик ҳолларига тушиб қолганлиги.
6. Шўролар ҳукмронлиги даврида ўлка халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари қандай эди?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон» 1—жилд, 1996 йил.
3. Каримов И.А. «Биздан озод ва обод ватан қолсин» Т. «Ўзбекистон» 2—жилд.
4. Каримов И.А. Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислохотлар йўлидир. Т., «Ўзбекистон!» 1996 йил.
5. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар-тараққиёт омили. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
6. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
7. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. «Ватан туйғуси» «Ўзбекистон» 1996 йил.
8. Ўзбекистон мустақиллик йилларида (1991-1996). Иқтисодий таҳлил. Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
9. Турсунов И. Истиқболга интилган қалблар нидоси Т. 1993 йил.
10. Ўзбекистон мустақиллик омиллари. (студентлар учун эслатма) Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
11. Ўзбекистон мустақилликнинг 5 йили. Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
12. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
13. Раҳмоков Т. Маданий инқилоб иллатлар ва сабоқлар. «Мулоқот» 1993. 9-10 сон.
14. /офуров Г. Занжирланган онг ва маданият. «Мулоқот» 1993. 9-10 сон.
15. Отамуродов С. Миллий муносабатларнинг сиёсий жиҳатлари. Т. 1996 йил.
16. Зиёев Ҳ. Совет даврида қандай тузум ҳукм сурган эди? «Мулоқот» 1993. 9-10 сон.
17. Хонназаров К. Энди марказ ўзимиз. «Мулоқот» 1993. 1—сон.
18. Эркаев А. Мустақиллик ва маданий мерос. «Мулоқот» 1993. 1—сон.

19. Шокаримов С.И., Ҳақимов А.Ҳ, «Маънавият ва маърифат асослари». Андижон 1998 йил.

12—Мавзу: Маънавий—баркамол инсон тушунчаси. Унинг шарқона таърифи. Комил инсон муаммоси.

РЕЖА

1. Маънавий баркамол инсонни тарбиялаш замон талаби.

2. Маънавий баркамол инсонни Шарқона фазилатлари.

1. Комил инсон тушунчаси ўрта арсларда ишлаб чиқилган бўлиб, мусулмон Шарқида асосан исломий нуқтаи назардан таърифлаб келинган. Аслида «комил инсон» тугунчасининг дунёвий мазмуни борлигини ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Унинг фалсафий маъноси умуммиллий аҳамиятга эга ва умуминсоний қадрият сифатида асрлар давомида сайқал топиб, ривожланиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» деган асарида Шарқ фалсафасининг бир қисми бўлган ислом цивилизациясининг фазилатларини чуқур тушинишнинг истамаслик кайфиятини танқид қилган эди.

«Комил инсон» тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилган. Шулардан Ибн ал —Арабий, Хусаин Воиз Кошифий, Сайдий Абдулқодир Гилоний, Азизиддин Насафийларнинг рисоаларини кўрсатиш мумкин. Ибн ал —Арабий наздида комил инсонни Аллоҳ нурдан яратган. Ислом илмининг билимдонлари кўрсатишича, илоҳий нур барча мавжудотлардан, ҳатто ер ва осмондан ҳам аввал яратилгандир.

Арабийнинг фикрига қараганда тангри таоло илоҳий нурдан аҳли аввални яратди ва унинг суврату шаклини «Комил инсон» қиёфасида зухур этди. Шу маънода Аллоҳ одамни раҳмон суратида яратди, деган ҳадис мавжуд. (қаранг Комилов Н. Тасаввуф. Т. 1996 1—китоб 145 —бет).

Ибн Арабийнинг Таъкидлашига кўра, комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати пайғамаримиз Мухаммад Саллолоху Васалламдир. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Алишер Навоий «Ҳайратул аброр»идан олинган қуйидаги байтда Мухаммад Алайхиссаломнинг Одам атодан бурун борлиги айтилган: «Улки одамдин бурун ул бор эди, ҳам Ноиби, ҳам сохиби асрор эди». Бу ҳикмат замирида Аллоҳнинг одамга бўлган буюк мухаббати ётади.

Кетма — кетлиги жиҳатдан олам биринчи, одам иккинчи барпо бўлди, лекин оламни яратишдан мантиқан кўзланган мақсад одам эди. Одам — мақсад, олам — воситадир. Буни Азизиддин Насафийнинг «Комил Инсон» рисоласида ҳам кўриш мумкин. У айтадики «инсон олами сағир (кичик олам), илоҳий ва моддий олам биргаликда олами кабир» (улуғ олам)дир.

Улуғ оламдаги жамики нарса ва хусусиятлар кичик оламда мавжуддир, инсон катта оламнинг кичрайтирилган нусхасидир.

Насафий комил инсонга таъриф бериб, «комил инсон, деб шариат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар», дейди. Бошқача айтганда комил инсон шундайки, унда тўртта нарса камолга етган бўлади:

Яхши сўз. Яхши феъл. Яхши ахлоқ ва маориф.

Демак, олим наздида, комил инсон **биринчидан**, реал одам, у яхши сифатларни эгаллаш орқали комиллашади. **Иккинчидан** комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга киритилади. Комил инсон халққа яхшилик келтиради, кишилар мушкулини осон қилади, оламни эса анча кулфатлардан сақлайди. Мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ нарса йўқ.

Тасаввуфда комил инсон, бир томондан худо билан одамлар ўртасидаги воситачи, илохий амир, ғойиби асрорни оддий одамларга стказувчи улуғ зотдир. Иккинчидан, Пайғамбардан бошқа зотларга комил инсон истилоҳи шартли равишда, ҳурмат — эҳтиром белгиси сифатида қўлланилади.

Тасаввуф аҳли айтадики, эркин фаолият учун инсонга ихтиёр берилган, у ҳаракат қилиб комилликка эришуви мумкин. Азизиддин **САФИЙ** «камолотни икки белгиси бор, биринчиси — яхши ахлоқ, пккинчиси — ўз ўзини танишдир» — деб таъкидлайдилар.

Биз юқорида комил инсон ғояси шарият ва тасаввуф илмида қандай қўйилганлиги тўғрисида баъзи тафсилотларни баён этдик. Комил инсон тушунчасининг илмий фалсафий жиҳатдан тавсифладик. И.АКаримов «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида...» асарида «Диннинг юксак ролини эътироф этиш билан бирга, диний дунёқараш тафаккурнинг, инсоннинг ўчини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигинини ҳам таъкидлаш зарурдир», — (ўша асар 36 —бет) деган эди. Дархақиқат, дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам мавжуд. У дин ва диний турмуш тарзи билан ёнма — ён яшаб ривожланиб келган деган фикрни уқтиради. Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг асосий Конституциясида дунёвий давлат қуриш назарда тутилганлиги учун боғча, мактаб, олий ўқув юртлари ва бошқа муассасалардаги таълим — тарбия тизими жараёнида илмий — фалсафий дунёқараш шакллантирилади.

Ёшларда дунёқараш илмий-фалсафий йўналишда бўлиши, диний дунёқараш эса республикада дунёвий давлат манфаатлари доирасида ривожланиши керак. Чункиилий-фалсафий дунёқарашда диний ва миллий экстремизмга қарши ўзига хос тўсиқ юзага келади. Айтиш лозимки, комил инсон тўғрисидаги илмий фалсафий таълимот ўз моҳияти, ижтимоий вазифаси ва мақсадлари билан диний-тасавуфий қарашлардан фарқ қилади.

2. Баркамол инсоннинг шарқона фазилатлари.

Комил инсон тўғрисидаги назария ва усулбият методология жиҳатдан Ўзбекистон Президенти асарларида, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, «Таълим тўғрисидаги қонун»да, кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ва бошқа ҳужжатларда таълим тизимини янги замон талаблари даражасига кўтариш соғлом, баркамол, маънавиятли ёшларни тарбиялаш энг муҳим вазифа эканлиги белгилаб берилган.

Маънавияти бой, юксак ахлоқий, маданий ва жисмоний фазилатлар ҳар жиҳатдан уйғун бўлган, чуқур ва замоанвий билимга, кенг илмий — фалсафий дунёқарашга эга бўлган инсон, комил инсон бўлади.

Одам қандай ҳулқ ахлоқий ва маданий сифатга эга бўлса, фаолият тарзини намоён этса, унинг кадр қиймати ҳам шунчалик юксак бўлади. «сир

эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки оила тарбиясида доимий таъсирчан куч оиладаги муносабат, оила муҳити, оила аъзоларининг ўзаро алоқаси, ота — она, ака — ука ва бошқаларнинг хулқ атвори, маданий ва сиёсий савияси, муомала маданияти, оиланинг даромади, яшаш шароити ва бошқа ҳолатлар бола камолотига таъсир қиладиган омиллардир. Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ — атворли, унинг аъзолари ўзаро муносабатлари самимий бўлса, оила тарбияси ҳам шунчалик самарали бўлади.

Тарбиянинг анъанавий ва замонавий турлари ва усуллари кўп, шулардан бири шажаравий тарбиядир. Бу тарбия усули орқали аجدодлар билан фахрланиш ҳисси шакллантирилади, уларга нисбатан муносиб бўлишга даъват этилади.

Исломда ҳар бир мусулмон ўзининг етти пуштини билиши кераклиги таъкидланади.

Маънавий етукликнинг шартларидан бири инсоний сифатларнинг уйғун бўлиши масаласидир. Киши ички ва ташқи дунёси, соғлом фикр ва оқила сўзи билан амалий фаолияти, тили билан дили бирдай бўлиши етуклик мезони ва шарт шароитидир. Бир ҳакимдан бахтиёр ким? Деб сўрадилар. У «Уч нарсанинг уч нарса билан, яъни фикрни тўғрилиқ билан, сўзни ростлик билан, феълни саховат билан безаган киши бахтиёр», деб жавоб берди.

Буюк юнон файласуфи Сукрот ўз насиҳатларидан бирида шундай дейди: уч нарсани барбод қилмаслик учун уч нарсани эҳтиёт қилинг. бошдан айирмаслик учун тилингни сақла, намоздан айирмаслик учун таҳоратни сақла. юракдан айирмаслик учун ғазабланишдан эҳтиёт бўл.

Ёшларни соғлом фикрлашга, айниқса мустақил фикр юритишга ўргатиш зарур. Шарқона тарбияда ўзининг гапини, фикраларини ўтказишга интилиш, ёки манманлик ҳамма вақт ҳам қўллаб — қувватланмайди. Кўпинча катталар ўз фикраларини ўтказишга уринадилар, шунга қарамай мустақил фикри бор одам одатда «фикрли одам» дейилади.

Мустақиллик шароитида тўғри маънодаги мустақил фикрлаш ҳар бир ёшнинг қобилияти, оламга фаол муносабатини, малакасини таркиб топдиришда муҳим маънавий омил эканлиги таъкидланади. Президентимиз «Тафаккур журнали» муҳаррири билан қилган суҳбатида «Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг кадр қийматини билладиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз» деган эди.

Шунда одам оломон бўлиб, ҳар лаҳзада эҳтиёж сезиб эмас, аксинча — ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан, онгли тарзда озод ва ҳур инсон бўлиб яшайди»,—деб таъкидлаган эди. (Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хичмат қилсин. 21 —22 бетлар)

Фикр тафаккурни келтириб чиқаради ва у ўйлаш, муҳокама юритиш маъноларини билдиради. Мутафаккир сўзининг ўзаги ҳам «фикр»дир. Лекин ҳар қандай фикрлайдиган кишини мутафаккир деб бўлмайди. Бундай фазилатга

эга бўлган киши ҳдр бир нарсани ақл билан, мантиқ юзасидан тарозига солиб кўради.

Баркамол инсон тушунчасига кирадиган муҳим талаблар Шарқ тафаккурида алоҳида тизимни ташкил қилади. улар шахснинг босиқлиги, ниминлиги, бағрикенглиги, камтарлиги, одамохунлиги, умуминсонийлик руҳининг кучлилиги, серфарзандлиги, кекса ва ёшларга меҳр пмфқатлилиги билан характерланади.

Комил инсонни таркиб топтириш тушунчаси янги инсонни тарбиялаш билан узвий боғланган ва унинг асосий талабларидан келиб чиқади. Бунда ёшларимизда миллий ифтихор туйғусини таркиб топтириш ва чуқурлаштириш аҳамияти фавқулодда катта аҳмият касб этади. Миллий ифтихор туйғуси ўз миллатининг бой тарихи, маданияти ва маънавий меросидан, унинг: жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан гурурланиш ҳиссиётидир.

Президентимиз И.А.Каримов асарларида комил инсон тушунчаси ва уни тарбиялашнинг йўл —йўриқлари, моҳияти, тамойиллари алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унинг халқнинг ўтмиши ва келажаги, шон —шухрати хақидаги ҳар бир фикрида комил инсон ғояси, уни вояга етказишга лўфатилган мулоҳазалари чуқур маъно топади. Комил инсон тарбияси мустақилликка эришган мамлакатимизда давлат сиёсатининг устивор соҳаси деб эълон қилинган.

Демак Президентимизнинг сўзлари билан айтганда «Комил инсон деганда биз, аввало, онги юксак, билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз». (Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998 йил 6 —бет.)

ТАЯНЧ ИБОРЛАР:

1.Баркамол инсон, 2.Комиллик, 3. Арабий, 4.Насафий, 5.Абдуқодир Гилоний, 6.Кошифий, 7.Тасаввуфда комил инсон муаммоси, 8.Шарқона комиллик намуналари, 9.Ислом динида комиллик муаммолари.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Қандай одамни баркамол инсон дейилади?
2. Шарқона баркамол инсон тушунчаси.
3. Ислом динида баркамол инсон тушунчаси.
4. Тасаввуф илмида баркамол инсон тушунчаси.
5. Ўзбекистон мустақиллиги ва баркамол инсонни тарбиялаш муаммолари.
6. И.Каримов асарларида баркамол инсон муаммолари қўлланилиши.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий—ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқулаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон» 1995 йил.
4. Иброхимов А., Султонов Х, Жўраев Н. «Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон. 1996 йил.

5. Ахлоқ ва одобга оид ҳадислар. Т. «Фан» 1990 йил.
6. Юсуф Хос Ҳожиб, «қутадғу билиг» Т., 1992 йил.
7. А.Навоий, «Махбуб ул-қулуб» Т. 1987 йил.
8. Комилов Н. «Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи» Т. 1996 йил.
9. Орипов М.Қ. «Поклик ва комиллик рамзи» «Ёш куч» 1994 йил 1—сон.
10. Маънавий камолот омиллари. Т. «Университет» 1995 йил.
11. Искандаров Б. Тасаввуф фалсафаси. Т. 1994 йил.
12. Усмонов М. Одобнома. Т. 1991 йил.
13. Маънавият асослари. Ўқув услубий қўлланма. Т. 2001 йил.
14. Маънавиятимиз юлдузлари. (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т. 2001 й.

13-Мавзу: Ватанпарварлик ва инсонпарварлик инсон маънавий қиёфасининг бош мезони.

РЕЖА

1. Ватанпарварлик тушунчаси.
2. Инсонпарварлик—инсонни ўз-ўзини англаши.
3. Миллий бирлик ва миллий мустақиллик.

Энг яхши дўст — Она, энг яхши мамлакат — Ватан, деган халқ мақолига назар ташлар эканмиз, «Ватан» сўзи нақадар кенг, нақадар улуг маъно эканини ҳис қиламиз. Тўғри, «Ватан остонадан, киндик қони тўкилган маскандан, она алласидан бошланади».

Ватан деб аталмиш туйғу ҳақида гапирар эканмиз, энг аввало кўз ўнгимизда гўзал, жаннатмакон — Она Ўзбекистонимиз гавдаланади.

Қадим Туркистоннинг марказида икки азим дарё: Амударё ва Сирдарёлар оралиғида жойлашган мукаддас ватанимиз шаънига канчалик хамду санолар ўкисак оз. Ватанимиз дунёга пурвикор тоғлари, азим дарёлари, шифобахш, ноёб ўсимликлари, камёб хайвонлар, битмас-туганмас бойликлари, чўп тикса дарахт бўлиб ўсадиган унумдор тупроқлари билан, энг муҳими меҳнатсевар ва сахий кўхна туркнинг бош бўғини бўлган ва танти дунёга «ўзбек» деб ном таркатган халки билан машҳурдир.

Ўзбекистон географик жихатдан ҳам, сиёсий жихатдан ҳам Марказий Осиёнинг ўзагини ташкил этади. Дунёдаги энг қадимги тараққиётлардан бири ана шу ерда ташкил топган. Қадимги замонларда буюк ипак йўли шу ердан ўтган. Халқимизнинг тарихи ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб етади ва 3 минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олади. Шу дарвлар ичида аждодларимиз чет эл босқинчиларига қарши курашган. Шу она заминни, Ватанни ҳимоя қилишда жонларини фидо қилганлар.

Ватанимиз Спитамен, Тўмарис, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик каби халқ қахрамонларини, Ибн Сино, Беруний, Форобий, Лл-Фарғоний, Ал—Хоразмий, Мирзо Улуғбек каби буюк даҳоларни, Ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбанд, каби пири комиллар, Навоий, Бобур, Машраб каби алломалари билан дунёга донг таратган.

Массагетлар қабиласининг бошлиғи Тўмариснинг ўз халқига мурожаатини эслайлик. «Эй массагетлар. Мен сизларни Эрон босқинчиларига қарши урушга олиб кетмоқдаман. Шу доим эсингизда оулсинки, орқангизда аёллар, болалар, кексалар, она замин — Ватан бордир. Урушга бораётганлар, агар биз енгилсак кулбаларга ўт кўйингиз, чунки келгуси авлод жангда қилич, ўт зарбидан қахрамонларча ҳалок бўлди деб эласин, кўрқоқ ношуд сифатида эмас».

Тарихда номлари дostonга айланиб қолган бундай фарзандларнинг фаолияти ватанпарварликнинг энг олий намунасидир. Ватанпарвар энг аввало мард бўлади. Унинг қалби кенг, саховатли, сахий ва феъли атвори пиратлидир. Бундай мардлар учун халқи, эли, она замин муқаддасдир, ундан кейингина ўзи туради.

Чингизхон, Ботулардан Ватанни ҳимоя қилиш учун жонини фидо қилган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, ёв тифига кўксини тутган Муқанна, Сарбадорлар, Спитамену, Таробийлар жасорати саодатини халқимиз абадий юрагида сақлайди.

Шарқда шундай бир ривоят бор. «Қадимда бир донишманддан халқни қандай қилиб итоаткор қулларга айлантириб идора қилиш-мумкин» деб сўрабдилар. Шунда ўша донишманд: «Сен шу халқнинг одамларини эмас, тарихини ўлдир, шунда миллатда ғурур ўлади ва халқнинг ўзи қулга айланиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади»,—деб жавоб берган экан.

Шу ўринда яна бир ривоятни келтириб ўтиш жоиз. Эрамиздан аввалги IV асрда Грек — македония қўшинлари Мовароуннаҳрга бостириб киради. Лекин уч йил шиддатли жанглардан кейин ҳам улар халқни ўзига бўйсиндира олмайдилар. Кунлардан бир куни А.Македонский Самарқанд даврвозасидан чиқиб, узоқ термулганича қандай қилиб бу ўжар халқни узимга бўйсиндирсам экан, деб ўйланиб қолади. Шунда олис бир қишлоқда қуюқ бир тутун чиқаётган эмиш. Македонский соқчиларни олиб, ўша тутун чиқаётган томонга боради. Қараса, бир томонда кампирлар, бир томонда ёш аёл ва қизлар қозонда бир нарса пишираётган, қозон атрофида эса ўйин қулги авжида эмиш. Бир томонда эса кекса чоллар ва ўспиринлар дастурхон атрофида гурунглашармиш. Л.Македовский оқсоқоллардан рухсат сўраб дастурхон атрофига ўтирибди. Ва уларга мурожаат қилиб: «Мен уч йилдан бери бу ўжар халқни ўзимга бўйсиндира олмаяпман сабаби нимада экан» дебди. Шунда оқсоқоллардан бири «Сен бизнинг урф — одатларимизни, тилимизни, динимизни оёқ — ости қилмоқдасан, шунинг учун халқимиз сенга асло бўйсунмайди» дебди.

Бу ерда Наврўз байрамини нишонлаётган экан, Искандар Самарқандга қайтгач маҳаллий халқни урф — одати ва динига тегмаслик учун фармон бергандан кейингина халқ қаршилиги пасайган экан. Бу ривоятларни чуқур мушоҳада қилиб кўрсангиз, унда шарқ муҳитига хос оғир, босиқ, кенг маънолар оламини ихчам шаклда ифодаловчи фалсафа борлигини кўрасиз.

Ватан ҳдқида сўз кетганда юқорида номи зикр этилган босқинчи Искандар ўлими олдидан онасига қарата гапирган гапларини эслаб ўтиш кифоя: «Онажон, мен дунёнинг кўп мамлакатларини босиб олдим, катта бир давлат ташкил этдим. Битмас — туганмас бойликларга эга бўлдим. Афсуски, шунча

давлат ва бойликлар сизнинг оёғингиз тагида ётган Ватаннинг бир сиқим тупроғига арзимас экан»—деган эди. Бундан кўринадики, Ватан ҳар қандай ўзга юртдаги давлатдан, ҳар қанча беҳисоб бойликлардан афзал.

Халқимизда: «Ким онасини севмаган, —ким Ватанни севмаган» деган нақл бор, «Биз ким мулки Турон, амири Туркистонмиз. Биз ким миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи, туркнинг бош бўғинимиз» деган бобақалонимиз Амир Темур. Миллатнинг дардларига дармон бўлиб, унинг роҳати, садоқатини, мустақиллигини сақлаш учун курашиб келган буюк саркарда ҳам шу юртнинг фарзандидир. У Ватанни мўғул босқинчиларидан озод қилишга, марказлашган давлат тузишга, илм — фанни ривожлантиришга, каналлар қозишга, хур ўлкага, маданият ўчоғига айлантиришга асосий куч — қувватини сарфлади.

Ўзининг ақл—заковат, саҳоват, донолиги, ақллилиги билан ҳаммани лол қолдирган Сароймулкхоним, Нодирабегим, Увайсий, Анбар Отинлар ҳам бизнинг ватанамиз фарзандларидир.

Туркистонни руслар томонидан босиб олинаётган ва ундан кейинги даврларда ўз миллатини, ғурурини, миллий қадриятларини, хуллас ватанни ҳимоя қилган кишиларга «Босмачи» тамғаси босилди.

Ўз Ватанини озодлиги йўлида қурбон бўлган А.Қодирий, У.Носир, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларни шўролар ҳукумати томонидан «Халқ душмани» миллатчи сифатида қатағон қилинди.

Ватан, она замин, эл юрт, миллат ҳақида исломда кенг ўрин берилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида ёзилишича ўз ватани учун курашда қурбон бўлган киши охиратда етмиш одамни шафоат қилиши мумкин ёки олтмиш одамни дўзах оловидан сақлаб қолиши мумкин.

Аллоҳ таолонинг олдида шундай фаришталар борки, улар кечаю — кундуз Аллоҳга ҳамду — санолар айтиш билан машғулдирлар. Охиратда эса Ватан учун жонини фидо қилган кишиларга фаришталардан юқорироқ жой берилар экан. Эмишки, душман, юртга ёв бостириб кирибди, подшоҳга эса: Мол мулкларингизни олиб кетишмоқда» девдилар. Шоҳ эса: «Майли олақолишсин» дебди. Ҳукмдорга яна хабар қилибдилар» «аҳли аёлларимизни чўри қилиб олиб кетмоқдалар». Ҳукмдор бунга ҳам индамабди. Ҳукмдорга яна айтибдилар: «Ёғий Ватанни босиб олмоқда». Шунда ҳукмдор: «Ҳар хил етишмовчиликка, хорликка чидаш мумкин, аммо Ватанни оёқ — ости қилишга чидаб бўлмайди». Ҳамма жангга деган экан.

Демак, «Ҳуббул Ватан —минал иймон», яъни «Ватанни севмоқ — иймондандир».

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Ватан, 2.Ватанпарварлик. 3.Инсонпарварлик, 4.Массагетлар, 5.Тўмарис, 6.Широқ, 7.М.Таробий, 8.Муқанна, 9.Жалолиддин Мангуберди, 10.Темур Малик. 11.Амир Темур.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Аждодларимизнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган ватанпаврарлик курашлари.
2. Ж.Мангуберди, Т.Маликларнинг Ватанни ҳимоя қилишдаги кўрсатган жасоратлари.
3. Ислом дини муқаддас китоби «Қуръони Карим» ва Ҳадиси шарифларда Ватанни ардоқлаш масалалари.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Озод ва Обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Олий Мажлиснинг 22—январ 2000 йилдаги иккинчи чақириқ 1-сессиясида сўзлаган нутқи. Т. «Ўзбекистон овози» 2000 йил 23 январ.
2. А-Иброҳимов., Х.Султонов, Н.Жўраев. «Ватан туйғуси» Т. 1996 йил.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». Т. 1992 йил.
4. Маънавият асослари. Ўқув услубий қўлланма. Т. 2000 йил.
5. Маънавиятимиз юлдузлари. (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т. 2001 й.

14-Мавзу: Миллий ўз—ўзини англаш. Миллий ғурур ва миллатга садоқатлилиқ—юксак бурч.

РЕЖА

1. Миллий ўз-ўзини англаш тушунчаси.
2. Турли миллат ва элат вакилларига ҳурмат, ўз миллатига садоқатлилиқ.

1. Миллий ўз —ўзини англаш нима? Миллий ғурурчи? Миллатга садоқатлилиқ нима?

Миллий ўз —ўзини англаш бевосита миллат тушунчаси билан боғлиқ. Миллат нима? Миллат деб: 1)муайян ҳудудий бирлиги, 2)тил бирлиги, 3)маданиятда кўринадиган руҳият бирлиги, 4)умумиктисодий уйғунлиги ва муштараклигига эга бўлган кишиларнинг тарихан ташкил топган белгисига айтилади. Бу белгилар бирданига ташкил топган эмас.

Дастлаб қабилавий бирлик келиб чиққан вақтда ҳудудий, тил, рухий бирликлар шаклланган бўлади.

Элат ва халқ каби бирликларда бу белгилар янада ривожланади. Миллатнинг келиб чиқиши ва ривожланишида иктисодий ҳаёт бирлиги катта роль ўйнайди.

Миллатнинг яна бир ажралмас хусусияти унинг давлат билан ўзаро боғлиқлигида. Давлат миллатга нисбатан анча аввал келиб чиққан. Дастлабки давлатлар қулдорлик муносабатлари даврида пайдо бўлган.

Миллат ижтимоий тараққиётнинг кейинги даврига мансуб бўлган бирликдир. Миллат давлат ташкилоти билан мустаҳкам боғланган. Давлат қудратли бўлса, миллат ҳам қудратли бўлган.

Миллат ва давлат ривожда тарихий шахсларнинг роли катта. Жаҳон тарихи Александр Македонский, Чингизхон, Амир Темур, Заҳириддин Бобур

каби ажойиб саркардаларни биледи. Миллат ўз йўлбошчисига эга бўлса, миллат тақдири кўп жихатдан унга боғлиқ бўлган.

Шахсининг тарихдаги роли масаласида турли —туман қарашлар мавжуд бўлсада, тарихий шахслар миллат ва халқ ҳаётида етакчи ролни ўйнаб келганлар. Миллат тақдирида йўлбошчининг роли ва ўрни катта. Амир Темурнинг XIV асрда саркардалик ва давлат раҳбари сифатидаги даҳолиги туфайли темурийлар давлати барпо бўлди.

Миллат ҳаётида тилларнинг роли катта. Туркий тил энг қадимги тиллардан бири. У миллат ва давлат келиб чиққунга қадар ҳам мавжуд бўлган. Давлат ва миллат пайдо бўлгач, тил янада равнақ топган.

Ижтимоий онгни ўзгариши миллатнинг, миллий ўз —ўзини англаш жараёнига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Миллий онг ва унинг шаклланиши, энг аввало, миллий уйғониш негизида рўй бериши мумкин. Миллий ўз —ўзини англаш нима? Миллий ўз —ўзини англаш муайян миллатга мансублиги, миллий, тарихий, маданияти, урф — одатлари, миллий моҳияти, рухияти иқтисодиётини билиш демакдир. Миллий ўз —ўзини англаш илмий —сиёсий тус олса ва ижтимоий ҳаракат учун қўлланма даражасига кўтарилса, у миллий мафкурага айланади. Миллий мафкура миллий сиёсатнинг етакчи омили бўлиб хизмат қилади.

Миллий уйғониш мафкураси миллатнинг яшаш ҳуқуқи, иждодларнинг урф — одатлари, миллий мансублик, фуқаролик ҳуқуқи, анъаларини эъозлаш ҳуқуқи, тарихий — миллий ёзувни тиклаш, ўз шдини давлат тилига айлантириши, ўз миллатини ва жаҳон маданиятини ютуқларини эгаллаш ҳуқуқи, миллий иқтисодий устунликка эришиш ҳуқуқи каби муҳим ҳаётий масалалар мажмуасидан иборат.

Миллий онглилик миллатнинг туб манфаатлари моҳиятидан иборат. Унинг тушунмаслик ва инкор этиш миллатчиликни келтириб чиқаради. Миллатчилик ўзга миллатларга ва ўз миллатига мунофиқлик ва худбинлик билан қарашдир. Миллатчилик деб ўз миллатининг манфаатларини мутлоқлаштириш, ўзга миллатларнинг манфаатлари билан ҳисоблашмаслик, уларнинг қадриятларини ерга уриш, камситиш, адолатсизликка йўл қўйишлик ҳолатига айтилади. Миллатчилик бирор бир миллатнинг манфаатини ҳимоя этиб, бошқа миллатларнинг эҳтиёжларини писанд қилмасдан, ҳуқуқ ва эркинчиликларни чегаралаб қўйишга қаратилган ҳаракатдир.

Миллатчилик миллий туйғудан фарқ қилади. Бу масалаларда бир қатор тушунчаларни бир —биридан фарқ қилиш керак. Масалан: миллий туйғу, миллий ифтихор, миллий характер, миллий рухият (психология), миллий маҳдудлик, миллий худбинлик, миллий ўзликни англаш ва ҳ.к.

Миллий туйғу —ўз миллатининг миллий руҳи, ва характери, миллий хис туйғулари, психик, темперамент, ва феъл атворлари каби маънавий ходисаларнинг инсон ҳаётий фаолиятида намоён бўлишидир.

Миллий ғурур, миллатнинг ўз кавми ютуқларидан мамнуният қиссидир. Ўз миллий давлати, ўз конституцияси, давлат мадҳияси, давлат герби, байроғи учун ич —ичидан севиниши, кўнглининг тўлиши, мамнун пўлишидир. Ўта ғурурланиш ёки миллатини камситиш ҳам яхшиликка олиб келмайди. Ўзига

ортиқча баҳо қўйиш, гердаймоқ, кеккаймоқ, миллат шаънига ишлайди. Ҳадисларда айтилишича, Оллоҳ энг ёмон кўрган шахсалардан бири такаббурликдир. Ҳатто мачитга гердайиб кирган одамнинг намози қабул бўлмас экан. (қаранг: Ватан туйғуси, 29 —бет).

Миллий ифтихор — миллат ўзини яхлит ижтимоий бирлик жанлигини онгли равишда ҳис этишидир. Миллий ифтихор миллат моқеаларини қалбидаги бирлик, қон — қардошлик, тил, маданият, иқтисодиёт ва истиқбол учун қониқиш ҳиссиёти кучли руҳий ҳолатдир.

«Ватан туйғуси» китоби муаллифлари ёзганларидай, миллий бирдамлик туйғуси миллий онгнинг асосини ташкил этади.

Миллий бирдамлик етук ва мукаммал маънавий фазилат сифитида, миллий онги ривожланган мамлакатлардаги миллатларда тўлароқ намоён бўлади. Маҳаллийчилик ва гурӯҳбозлик миллий бирдамлик ҳиссиётининг кучсизланишига олиб келади. Президентимиз таъкидлайдики, «умумий ишимизга ҳалақит берадиган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик ҳолатларига фаол чек қўйиш лозимлигини» англаб етиш зарур. (Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» 103 —бет).

Миллий характер, миллий туйғу, миллий руҳият ҳисобланади. Бирок, улар маълум даражада бир —бирдан фарқ қилади, миллий характер — миллатнинг миллий қатъияти, азму —қарори бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг барча босқичларида ўзининг барқарорлиги билан ажралиб туради.

Миллий туйғу тез ўзгарувчан маънавий ҳодисалар туркумига киради.

Миллий онгда миллий туйғу, миллий психологик, мафкура ва турли ижтимоий ҳодисаларга берилган баҳолар мужассамлашади. Миллий туйғулар миллатнинг туб манфаатларини тўла ифодалайди. Миллий онгда, мафкурада миллатнинг туб манфаатлари акс эттирилади. Миллий туйғуга асир бўлиб қолиш хатоликларга олиб келиши ҳам мумкин, лекин уни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Миллий туйғуларни ижтимоий — иқтисодий, сиёсий ва ахлоқий омилларига суяниб, умуминсоният манфаатлари асосида ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Миллий қадр — қиймат ўзига ҳурмат бўлиб, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларда, халқаро муносабатларда кўринади.

Ҳатто сўзда ҳам миллатнинг қадр — қийматини камситиб бўлмайди. Миллий қадр — қиммат миллатнинг мавжудлиги, моддий ва маънавий бойликлари, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, унинг шаъни, ор — номуси ҳамжихатлигидир.

Миллий маҳдудлик миллатнинг ўз қобиғида қолиш, соф миллий анъаналардан бошқа ҳар қандай ақидани инкор қилишга асоланади, миллатлараро ўзаро ёрдам ва бошқа ҳамкорликка ишонмайди.

Миллий худбинлик — маҳдудликдан ҳам ёмон, ўзга миллатларни камситишга қаратилган, ўз миллатини алоҳида мумтоз устунликларга эга деб билишдир.

Ўзбекистон истиқлолининг энг катта ютуқларидан бири турли миллат ва элатлар орасида ўзаро ҳамфикрлик ва тотувликни таъмин этилишидир. Барча фуқароларда ягона оила, Ўзбекистон тақдири учун масъулият ҳисси ётади.

Уларнинг тили, маданияти ва анъаналарининг ривожланиши қонун билан кафолатланади.

Шундай қилиб миллий ўз —ўзини англаш, миллий ифтихор Ўзбекистонда сиёсий, иқтисодий ҳуқуқий ислохотларни юксак даражада олиб бориш соҳасида улкан маънавий омил ролини ўтайди.

2. Ўзбекистон мустақиллигининг энг катта ютуқларидан бири шуки, кўп миллатли мамлакатда миллатлараро тотувлик тўла таъмин этилди. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мамлакат тақдири учун жавобгарлик ҳисси ортди. Энди одамлар қайси миллатга мансублигидан қатъи назар Ўзбекистон фуқароси эканлиги билан фахрланади. Ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва маданиятини ривожлантирилиши қонуний кафолатланганлиги истиқлолнинг катта ютуғи бўлди. шу чора тадбирлар Ўзбекистон Истиқболи, мустақиллик учун масъуллик бурчини англашга имкон бермоқда.

Қонун устиворлигига асосланган демократик жамиятнинг ривожланишида манфаатдор бўлган турли миллат вакиллари, Ўзбекистон фуқаролари, мустақилликнинг қадрига етиб, уни мустаҳкамлаш зарурлигини чуқур англамоқдалар.

Бу моддий бойликлар ишлаб чиқариш, меҳнат унумдорлигини ошириш, озик —овқат етиштириш мустақиллигини қўлга киритиш, ғалла мустақиллигига эришиш, ёнилғи фондларини яратиш каби соҳаларда ипмоён бўлмоқда.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган ҳар бир миллий маданиятдаги ютуқлар, ижобий томонларни қунт билан ўрганиш, улардан фойдаланиш, миллий маданиятларни ўзаро бойитиш, биргаликда Ватан тақдири учун қайғуриш мшшларда умумий мақсад учун курашга тайёр бўлиш ҳиссиётини тарбиялайди.

Ҳозир республикамизда 100 дан ортиқ миллий маданий марказлар ишлаб турибди. Ўлар Ўзбекистоннинг кўп миллатли жамиятини сиёсий, иқтисодий — маданий, маънавий жиҳатдан қайта қуриш жараёнида ижобий роль ўйнамоқда. Халқнинг бирлиги, жипслиги ва осойишталиги ҳақида гапирар эканмиз, бу бизнинг бебаҳо бойлигимиз эканлигини таъкидлаш жойиз.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Миллий ўз-ўзини англаш, 2. Миллат, 3. Давлат, 4.Миллий онг, 5.Миллий уйғониш, 6.Миллий тарих, 7.Миллий маданият, 8.Миллий туйғу, 9.Миллий ифтихор, 10.Миллий ғурур, 11.Миллий характер, 12.Миллий рухият, 13.Миллий маҳдудлик, 14.Миллий худбинлик. 15.Миллий бирдамлик, 16.Миллий ҳис-туйғу, 17.Миллий қадр-киммат, 18.Миллий мафкура.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Миллатларнинг вужудга келиши ва унинг асосий белгилари.
2. Давлат, унинг асосий белгилари.
3. Миллат ва давлатни ривожланишида тарихий шахсларнинг роли.
4. Миллий тил—туркий тиллар ва уларни қадимий шакллари.
5. Миллий давлат рамзларида ўз аксини топади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият» Т. «Ўзбекистон» 1994 йил.
2. Каримов И.А. «Туркистон умумий уйимиз» Т. «Ўзбекистон». 1995 йил.
3. Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н, «Ватан туйғуси» Т., «Ўзбекистон» 1996 йил.
4. Баҳромов Ж.. «Шахнинг миллий ўзлигини англаш қонуниятлари» Самарқанд. Зарафшон. 1995 йил.
5. Хўжамуродов И., «Маънавий кадрлар ва миллий ўзликни англаш», Т. 1991 йил.
6. Каримов Б., Миразимов К. «Миллат равнақи ва тил муаммолари», Т. 1992 йил.
7. «Маънавият асослари». Ўқув услубий қўлланма. Т. 2000 йил.

15-Мавзу: Иймон, диёнат, меҳр-шафқат, поклик ва ҳалоллик шахнинг олийжаноб фазилати.

РЕЖА

1. Иймон ва диёнат тушунчаси.
2. Поклик ва ҳалоллик улуг инсоний фазилат.
3. Меҳр шафқат тушунчаси.

1. Маънавиятимизга бевосита дахлдор бўлган иймон, эътиқод, диёнат, ишонч каби фазилатлар кундалик турмушимизда учраб туради. Истиқлол туфайли бу тушунчалар янада чуқур маъно касб этиб, кенг халқ оммасини маънавий дунёсини акс эттиришда алоҳида аҳамиятга эга бўлди. «Иймон» сўзи маъмурий буйруқбозлик, мафкуравий зўравонлик шароитида фақат рухий, диний тушунча сифатида ишлатилиб келинганлиги маълум. Очиғини айтганда оммавий атеизм қарор топди деб юрилган ўша даврларда кишиларнинг иймонсизлик дардига мубтало қилишга алоҳида эътибор берилган эди. Натижада иймонни, диний мазмунини ҳам унутилди.

«Иймон» арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси «Ишонч» демакдир. Иймон инсоннинг бирор нарсага ёки ходисага қаттиқ ишончи, деган маънони билдиради.

Иймон одамнинг инсонийлиги, юксак эътиқоди. Одамларни ана шу фазилатларини гавдалантиришларига қараб иймонли ва иймонсизга ажратиш мумкин. Иймонли одам эътиқодли, шарм —ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли каби фазилат соҳибидир. Иймонсиз одам энг ҳавфли ҳисобланади.

У биологик жонзот, мавжудот холос. Унда ижтимоий фазилатлар, ахлоқий тамойиллар етарли бўлмайди. Иймонсиз одам ўз манфаатлари йўлида Аллоҳдан ҳам, эл —юрти, ота —онасидан ҳам кўркмайди. Бир сўз билан айтганда иймони йўқ одамда на ахлоқ, на одоб гавдаланади. Минг афсуски, ҳаётимизда иймонсиз одамлар учраб туради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, «Иймон»нинг диний ҳамда дунёвий мазмуни бор. Шу ҳақда фикр юритамиз.

Ислом динида иймон ҳақида гап борганда унинг қуйидаги шартлари тилга олинади. Аллоҳга, охиратга, фаришталар, муқаддас китоблар

илоҳийлигига, пайғамбарнинг ҳақлигига ишонч. Иккинчидан, саҳий ва мурувватли бўлиш; учинчидан, намозни тўла ўқиш; тўртинчидан, закот бериш; бешинчидан: ахду паймонга, сўзга содиқ қолиш; олтинчидан; сабр тоқатли, бардошли бўлиш. Ана шундай талаб ва шартларни адо этган киши иймонли деб айтилади. (қаралсин: Каримов И.А. «Иймон ва инсон» I 1991. 38-бет)

Олимларни ёзишча, иймон уч нарсани бир бутунлигида ҳосил бўлади. Булар: этикод, икрор ва амал, эътикод ич —ичидан чуқур ишониш; иқрор сўзини тан олиш демакдир. Шахс, жамоа, гуруҳ, жамият томонидан муайян баҳо ва меъёрларга иккиланмасдан, шубҳа қилмасдан қатъий ишонч асосида шаклланган муҳим ва биринчи даражали собит тушунчалар, тасаввурлар ва қарашлардир; уларни фаол яхлит **ва** ҳиссий қабул қилиш, севиш; уларга ихлос қилиш, вафодор бўлиш, ўз идеалларини ижтимоий интилиш ва амалиётини мослаштиришдир. Шундай қилиб эътиқоднинг негизида содиқлик ётади. У ироданинг дуиёқараш билан туташидиган, омухталашган, ўзаро бир — бирига ўтадиган қисмидир. Содиқлик маиший турмушда турли шаклларда, масалан, вафодорлик кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Эътиқодсиз киши ҳеч қачон вафодорли ва иродали бўла олмайди, аксинча муайян шароитларда хиёнатта мойил бўлади.

Иродасиз кишининг эътиқоди мустаҳкам бўлмайди. Ирода инсондаги қийинчиликларни бартараф этиш, истак ва интилишларни, билим ва тажрибасини муайян мақсадларга йўналтира олишдир.

Аmmo ўзини қобилияти ва истеъдодини бирор мақсадга эришишга сафарбар қила олмайдиган иродасиз кишини муайян ғояларга, қарашларга, иделларга содиқ, тўлақонли шахс деб бўлмайди.

Эътиқоднинг мазмунини, энг аввало билим (илм) ташкил қилади.

Эътиқод инсон билимларининг, дунёқарашининг, собит ички ишонч ва эҳтиёжига, ихлос ва идеалга айланган қисми. Эътиқоднинг муҳим хусусиятларидан, мазмунини ташкил этувчи моҳиятларидан бири содиқлик, унинг учун керак, зарур бўлса, захмат чекиш, қийинчиликларга бардош беришдир.

Турли хил таъсирлар натижасиди киши бир зумда воз кечадиган билимлар, қарашлар эътиқод бўла олмайди.

Янги таълимотнинг ёки диннинг бошқа муҳолиф таълимотлар ёки динлар тарафдори фаол бўлишга, ўз таълимотларининг, динларининг келажагига ишонишга, бу келажакни ўз фаолияти билан яратишга ундайди. Ислом ҳам айна шу сабабдан вужуда келгандан кейингина дастлабки асрларда оламшумул буюк ҳарбий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий ютуқларга эришгандир. Дастлабки ислом тарғиботи даврларидаги Пайғамбаримиз ва саҳобаларни эътиқоди мустаҳкам ва ишонч асосида эди. Иқрор —сўзида буни тан олиш, амал —яхши ишлар билан эътиқод ва иқрорни исботлаш демакдир (этикод, амал, икрор). Ислом динида иймон тушунчаси унинг амалиёти билан бевосита боғлиқ тушунтирилади. Бинобарин, Ҳадисларда «Иймон билан амал бир бирига жуда яқиндир, улар бир —бирисиз дуруст эмас» — деб ёзилган.

Айни вақтда шуни таъкидлаш жоизки иймони фақат диний маънода тушуниш билан чегараланиб қолмаслик лозим. Одам фақат дин ёрдамида

иймонли инсофли диёнатли бўлади деб айтиш масалани бир томони холос. Тарихдан маълумки, динлар ҳукмрон мафкура бўлган чоғларда ҳам иймонсиз, инсофсиз, диёнатсиз одамлар бўлган. «Савоб ишлар соясида жуда катта хунрезликлар, ноинсоний муносабатлар содир бўлган, ҳозирги пайтда Афғонистондаги, Чеченистондаги, Тожикистондаги, Тошкентдаги, Намангандаги рўй берган ҳодисалар ҳам шулардан гувоҳлик беради. Шундай экан, иймоннинг дунёвий мазмуни ҳам мавжудлигини алоҳида таъкидламоқ зарур. Иймоннинг дунёвий — илмий маъноси юксак инсоний ахлоқий қоидаларни ўз ичига олади. Ватанни севиш, бир сўз билан айтганда инсонийлик қоидаларини ифода этишдир.

Шуни таъкидлаш жоизки, иймон нафақат якка ёлғиз инсонга, балки бир бутун жамият, миллатга хос бўлган жиҳатларни ҳам ифода этади.

Иймонни эътиқод ва ишонч тшунчалари билан бир хилда қўллаш одат тусига кирган. Холбуки, улар ўртасида муайян тафавутлар мавжуд.

Иймон эътиқоднинг олий шаклидир. Бошқача айтганда эътиқод фақат шахс томонидан уни ихтиёрий, эркин танлаб олиб қабул қилгандагина чинакам иймон даражасига кўтарилади. Инсон кўп нарсага эътиқод қилиши мумкин. Яхшиликка, халолликка, ўғрилиқка, айни вақтда ёмонлик, ҳаром-ҳаришлик, эгри йўллар билан кун кечиришга ҳам эътиқод қилиш мумкин, Иймон эса якка ягонадир, яъни инсон фақатгина бир ғояга, таълимотга, динга, ахлоққа амал қилиб содиқ қолишдир. Тилда ёки дилда бир неча таълимотларни тан олиш, уларга амал қилиш, иккиюзламачилиқдан бошқа эмас. (Каримов И.А. ўша аср. 16 — бет).

Иймон инсонлардагина, жамиятлардаги энг эзгу ниятларни амалга оширишга, адолат ва ҳаққониятнинг тантанасига ишонишдир; жамиятда одамлар орасида энг олийжаноб муносабатларнинг қарор топишига, инсоннинг қадр-қиммати, ота — она, оила, Ватаннинг муқаддаслигига мустаҳкам ишонч ва эътиқоддир.

Иймоннинг ўзига хос хусусияти шундаки, у фидойилиқни, мақсадни амалга ошириш йўлида фаолликни тақазо қилади. Бинобарин, инсон ўзи ишонган нарсасини дилида мустаҳкамланиб қолиш у билан чекланмаслиги, аксинча, уни рўёбга чиқиши учун кескин курашга бел боғлаши талаб қилинади. Иймон инсон онги ва ҳис — туйғусидаги ғоя эканлигининг боиси ҳам ана шунда. Шунинг учун қудратли ва ҳаракатлантирувчи маънавий куч ҳисобланади. Бинобарин, ҳар қандай ғоя инсон иймони, уни маслагига айлангандагина фаоллик касб этади.

Халқимиз тилида кенг қўлланиладиган диёнат тушунчаси ҳам иймон, эътиқод тушунчасига маъно жиҳатдан яқин туради. Диёнат — инсоннинг ўз сўзида, қарашларида, аҳду — ғаймонида мустаҳкам туришини билдиради. Бу жиҳатдан маслак тушунчасига жуда яқиндир. Лафзида мустаҳкам турадиган одам диёнатли бўлади.

Шундай қилиб, иймон, эътиқод, диёнат инсон маънавий фазилатларининг муҳим ибораларидан бўлиб, ўзида, комил инсонийликни ифода этади.

2. Инсоннинг энг улуғ фазилатлари орасида поклик ва халоллик алоҳида ўрин тутади.

Поклик ва ҳалоллик тушунчасини ҳам юқорида кўрганимиздек диний ва дунёвий руҳда қараб чиқиш мумкин. Дили пок, ўзи пок инсон камолот мезони. Поклик ҳам жисмоний, ҳам маънавий софликни, тоза, озода юришни билдиради. «Ахлоқ ва одобга оид Ҳадислар»да ёзилишча, пок одам доимо тоза юради. Ўз баданининг поклиги ҳақида ғамхўрлик қилади. Маънавий нуқтаи назардан поклик, ҳалолни ҳаромдан фарқ қилишдир. Касб —кори меҳнат қилиб тирикчилик қиладиган одам пок одам ҳисобланади.

Ҳалол арабча - рухсат этилган, тоза деган маънони англатади. Ҳаром таъқиқланган, ифлос, нопок нарсаларни билдиради. Ҳалол ва ҳаром тушунчалари ижтимоий мазмунга эга. Ҳалоллик жамиятнинг ахлоқий иормалари —меъёрларига онгли ва ихтиёрий амал қиладиган фаолиятдир. Жамият номақбул деб ҳукм чиқарган нарсалар ҳаром бўлади.

Шариат назарида Аллоҳ таоло тарафидан қилинишига рухсат этилган нарсалар ҳалол дейилади. Ҳаром унинг акси - қилинишига рухсат қилмаган ишлардир.

Одатда халқимиз ҳалолни ейладиган нарсаларга ишлатиб ейилмайдиган, захарли, нопок нарсаларга ҳаром иборасини ишлатади. ҳақиқатда эса шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейладиган озиқ овқатлар ва ишлар ҳам ҳалолдир. Ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этган ишларни қилувчиларга бу дунёда токи қиёматда жазосини албатта беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутула олмайди.

Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдадир. Ҳаром қилган нарсалар зарардир.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслаб туриш жоиздир. Улардан айримлари куйидагилар: Ишга яроқтш бўла туриб ишламаслик, шнокорлик, ота-онага оқ бўлиш, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо сотиқда ғирромлик қилиш, бировнинг ҳақиға, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, бировни масҳара қилиш, гийбат, тухмат, бўхтон, даргумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, обрўни тўкиш, хоинлик, порахўрлик, бевафолик ва ҳоказолар.

Хуллас ҳалолликка чорлаш — маънавиятга даъватдир.

Ҳалол ва ҳаром тушунчалари ижтимоий ривожланишнинг турли босқичларида ўзгариб борганлигини таъкидлаш лозим. Айни вақтда улар мисбий маънога эгадир. Гапнинг маъноси шуки, ҳалол ва ҳаромни ҳар бир жамиятда унинг мақсад ва манфъатларидан келиб чиққан ҳолда турлича талқин қилганлар. Тасаввуф таълимотининг ҳукм чиқаришига кўра ҳукмдорнинг бойлиги ҳалоллик тушунчасига тескари маънога эгадир.

Кўринадики, мону давлат пешона тери билан, меҳнат билан топилса ҳалолдир. Алдамчилик, фирибгарлик билан топилса ҳаромдир. Бундай ҳолда у ўғирлик, порахўрлик, ёлғончилик тамагирилиқни би,ғдиради. Улуғ Лшиер Навоий «Хотам той хикояси»да ёзганки, «Бир дирхам топмоқ чекибон даст ранж, яхшироқ ондирким, биров берса ганж».

Ҳалоллик, росттўйлик, тўғрилиқ, поклик, самимийлик каби инсоний фазилатлар мажмуасидан иборат. Инсон тўғрисўз, ҳақгўй бўлиб ўсса, унинг

бахт саодати таъминланади. А.Навоий «Садди Искандарий» достонида бир ҳикоя келтириб, унда тўғрилиқ инсонни бахтиёр қилишини тасвирлаган эди. Мамлакат подшосига сарой қурдириш учун текис ўсган устун керак бўлиб қолди. Буни кампирнинг ҳовлисидан топадилар. Катта олтин эвазига кампирнинг розилиги билан уни олиб кетдилар, бино қурилиши тезлашди. Саройни очиш тантанасига кампирни ҳам таклиф қилдилар. Кампир ҳовлисидан кесиб келтирилган дарахт—устун олтин билан қопланган эди, буни кўрган кампир шундай хулосага келади: сен тўғри ўсганинг учун фақат ўзингни эмас, мени ҳам зарга кўмдинг дейди. Албатта бу мажозий мазмунга эга бўлган хулосадир. Чин маънодаги ҳалоллик ваъдага вафо. Дунёда ҳаром иллатлар ҳам оз эмас. Ёлғончилик, гумонсираш, хусумат, миннат, етимчалар ҳақини ейиш, ҳирс назари билан қараш. Булар ҳаммаси акси маънавий ҳодисалардир. Ҳалол амалларга қуйидаги фазилатлар киради: касб-ҳунар билан тирикчилик қилиш, ҳалол ризқ топиш, яхшиликка тенг яхшилик омонат ва қарзларни ўз вақтида қайтариш, етимчаларни қафиликка олиш, вафодорлик гуноҳни савоб ишлар билан ювиш ва ҳоказолар. Президентимиз И.А.Каримовнинг нутқлари, мақолалари, асарларида юксак инсоний фазилатлар ҳалоллик, поклик каби ахлоқий тамойилларни юксалтиришни алоҳида таъкидланган. И.А.Каримовнинг нутқларида «Оддий одамлар ҳамма нарсаларни кўриб турибди, нопок нафси ҳаром, ўзини маданиятини устун кўядиган баъзи бир раҳбарларни ҳам кўряпти. Ҳозир жамиятимиздаги кадрларни уч тоифага бўлиш мумкин. Биринчи тоифа — иймонсиз, виждонсиз шахслар, фурсатдан фойдаланиб ўз манфаатларини кўзлайдиган кимсалар. Иккинчи тоифага ироласиз, мўрт, бўшанг одамлар киради. Бундайлар шамол қаёққа эсишини пойлаб туради, Учинчи тоифадагилар юрагида ўти бор, серғайрат одамлар, ёшлар. Фидойи ватанпарварлар» (Каримов И.А. «Истиклол ва маънавият». Т. «Ўзбекистон» 1994.) «Қинғир одамнинг қилиғини ўзи билдирмаса боласи билдиради — деб таъкидланади. Президентимиз, боласи билдирмаса, хотини билдиради. Хотини билдирмаса ёнидаги малайлари билдиради» (76 —бет) — деб таъкидлайди.

Меҳр шафқатлилик тушунчаси

Инсонни маънавий қиёфасини тавсифлайдиган фазилатлардан бири меҳр — шафқатлилик ҳисобланади. Меҳр тушунчаси кенг маънода бўлиб, у шахсни ота — онага, ватанга, инсонни улуғловчи барча нарса — ҳодисаларга нисбатан мухаббати, саховати ифодасидир.

Меҳр —шафқат кишиларни бир —бирига бўлган ҳурмати, мухаббати, ўзаро ёрдами, меҳрибонлигини ифодалайди. Халқимизда «Меҳр кўзда» деган нақл бор. Одамлар ўзаро муносабатларида, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнида ўзига ўхшаб минглаб одамлар билан учрашади, кўзи — кўзига тушади, самимият намоён бўлади, ўзаро фикр алмашади, завқини улашади, дардлашади. Мана шундай жараёнда эса улар ўртасида меҳр, оқибат, деган маънавий муҳит юзага келади.

Халқимизда меҳр — шафқат, истиқлол туфайли янги маъно касб этди. Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсати Президентнинг серқирра фаолияти муносабатидан иборат. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг

мазмуни ва моҳияти ҳам меҳр —шафқат руҳи билан суғорилган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қайд қилгандир. Республикамизда яшаётган ҳар бир фуқаро миллати, этнокоди, касб коридан қатъи назар шахсий фазилатларини намоён бўлиш, ўз ҳаётини муносиб равишда кўра олиш, маънавий жиҳатдан ривожланиш имкониятлари, шарт —шароитларига хусусий кафолатланган тарзда қуришга эгадир. Бу ғамхўрлик меҳр —шафқат ижтимоий ҳимояга мухтож. Кўп болали, кам таъминланган оилаларни, ишсизларни даромади чекланган шахсларни, ўқувчи ёшларни бутун чоралар билан қўллаб — қувватлашга қаратилган. Бу ишларни амалга оширишда нафақат давлат, балки нодавлат ташкилотлар, меҳнат жамоалари, хайрия жамғармалари жонбозлик қилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов ёзадики: «Эл — юртимизнинг, шу юртда яшаётган ҳар қайси инсоннинг эсон — омонлиги бизнинг энг катта ютуғимиздир. Бу бойликларнинг кўз қорачиғимиздай асраб —авайлаш, қадрига етиш — барчамизни инсоний бурчимиздир» (Мулоқот 1998. 4 —сон. 10 —бет).

Ҳадисларда таъкидланишича, меҳр — шафқатли кишилар энг яхши инсонлардир. Ҳалол йўл билан тўпланган бойликлардан эҳсон қилувчи, ифбатли, «Мискин ва бечораларга раҳм — шафқат қиладиган одамларга кўп яхшилик бўлур».

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1.Иймон, 2.Диёнат, 3.Диний иймон, 4.Дунёвий иймон, 5.Эътиқод, 6.Амал, 7.Иқрор, 8.Ихлос, 9.Иштирок, 10.Ҳалол, 11.Ҳаром.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Иймонни диний ва дунёвий талқини.
2. Ҳалол ва ҳаром тушунчаларини маълум моҳияти.
3. Ҳалоллик, поклик ва худбинлик.
4. /ийбат, тухмат, ўғирлик, жосуслик, хиёнат, ёлғончилик каби тушунчалар.
5. Президент И.А.Каримов инсоннинг яхши, маънавий хислатлари тўғрисида.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий низоми бўлсин». Т. «Ўзбекистон» 1994.
2. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият». Т. «Ўзбекистон» 1994.
3. Каримов И.А. «Ўзбекистон сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари» Т. «Ўзбекистон» 1995.
4. Азизхўжаев А. Ифтихор. «Ўзбекистон овози» 1994, 26—март.
5. Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н. «Ватан туйғуси» Т. «Ўзбекистон. 1996 йил.
6. Абдувахобов У, Шахс комил инсонлик ҳақида. «Ватан» Т. 1996 йил.
7. /айбулла ас—салом, Саййид Умар, Толибнома. Т. «Шарқ» 1996 йил.
8. Маврулов А. Миллий виждон, миллий ахлоқ. Т. «Ўзбекистон овози» 1996 йил 22 феврал.
9. Оила ахлоқи ва одоби. Тўплам. Т. 1994 йил.

10. Комил инсон. (Тўплам) Т. 1995 йил.
11. Бобомирзаев И. Ислом одоби ва маданияти» Т. «Чўлпон» 1995 йил.
12. Маънавий камолот омиллари. Т. ТошДУ «Университет» 1995 йил.
13. Маънавият асослари. Ўқув услубий қўлланма. Т. 2000 йил.
14. Маънавиятимиз юлдузлари. (Хайруллаев М. ва бошқалар) Т. 2001 й.

**16-Мавзу: Ота—онага иззат—хурмат, оилага садоқат маънавият—
маърифат мезони.**

РЕЖА

1. Ота—онага хурмат юксак фазилатдир. I. Оила ва унинг маънавий, ҳуқуқий асослари.

1. Фарзандларнинг ота —онага хурмати шарқда ҳамма вақт жуда юқори бўлган. Фарзандлар ёшлигиданоқ ота-онага суяниб, онасини алласини тинглаб, уларнинг меҳрига қониб вояга етганлар. Улар кўнгллга меҳр она сути билан кирган. Ҳазрат Навоий айтганларидек онани ой, отани қуёш деб билганлар.

Одатда отани падари бузруквор, онани меҳрибон волида деймиз. Чунки ҳар бир инсон учун отадек улуғ ва қадрдон, онадек меҳрибон ва яқин кишиси йўқ. Ота — она буюк зотлардир. Улар сиз билан бизни дунёга келтириб, кўз қорачиғидек асраб — авайлаб вояга етказибгина қолмасдан, ҳамма вақт қуёш янглиғ ҳаётимизга нур сочиб турадилар, бамисоли ой каби тунимизни ёруғ, йўлимизни ойдин қиладилар. Шу боис энг гўзал дostonлар, энг яхши кўшиқлар, энг ёқимли мусиқаларнинг ана шу зотларга бағишлангани бежиз эмас. Ота — она қадр, уларга меҳр муҳаббат ғояси халқ оғзаки ижоди есарларида самимият билан қўлланиб келинди.

Ота — онани беҳад улуғловчи, уларнинг нуруний тиниқ ва нурафшон сиймоларини мадх этувчи ажойиб дostonлар, афсоналар, ривоятлар яратилган.

Эмишким, кунлардан бир куни юртни ёв босибди. Элни тигдан ўтказибди, экинзорларни пайхон қилишибди, юртни талаб, вайрон қилибди. Онанинг бир ўғли ва бир қизи бўлиб, уларни ҳаддан ташқари яхши кўрарди, улар учун ҳеч иккиланмай ҳаттоки жонини ҳам бахшида қилишга тайёр экан. Босқинчи шоҳ онани синаб кўрмоқчи бўлиб. сени ўлдирмоқчи эмасман, катта бўлганда қасос олиши мумкин бўлган ўғлингни қатл қилмоқчиман. Айтишларича сен ўғлингга жонингни беришга тайёр экансан. Менга жонинг эмас, чаросдек кўзинг керак. Ўнг кўзингни берсанг ўғлинг омон қолади, бўлмаса ўғлингни қатл қилдираман дебди. Она «Кўзим керак бўлса ўйиб ол, аммо боламга тегма»—дебди. Жаллодлар онани ўнг кўзини ўйиб олишибди «инг» деган садо ҳам чиқмабдию —энди чап кўзингни берсанг қизинг омон қолади, дебди қонхўр шоҳ. Она ҳеч иккиланмай рози бўлибди. Жаллодлар онанинг чап кўзини ўйиб олишибди. Онаизор икки кўзидан айрилибдию болалари омон қолибди. Бу борада эл баҳодирлари кўзғалиб, босқинчи шоҳни ер билан яксон қилишибди. Она меҳри жасоратига бош эгиб, халойиқ уни юртга бош қилиб тайинлабдилар. Икки кўзидан айрилган она ўғлини ўнг кўз, қизини чап кўзи қилиб узоқ яшабди. Юртини адолат билан бошқарибди.

Ота —она ўз боласини деб, ўзини ўтга, сувга уриб, зурриёдини безавол ўссин, унсин вояга етсин, катта ҳаётга қадам қўйсин дейди.

Отани қуёш, онани ой, деб билган халқ уларни қадрига етишни, эъзозлашни, бошга кўтаришни, падари бузрукворининг туз ҳаққини, волидаи меҳрибонининг сут ҳаққини оқлашни ҳар бир ўғил қизнинг виждоний бурчи эканлигини алоҳида уқтиради.

Улуғ мутаффақкир Алишер Навоий ижодида ҳам оналарнинг мавқеи юқори ўринда туради. У ўзининг «Ҳайрат ул—аброр» достонида:

Бошни фидо айло ато қошиға,

Жисмни қил садқа ано бошиға

Бирисин ой айла, бирисин қуёш —деб таърифлаган.

Дарвоқе, ота ва онага бўлган иззат ва ҳурмат уларнинг тириклигидаёқ ўз ўрнига қўйилмоғи лозим. У дунёнинг жаннатидан кўра хозир шу дамда ҳаёт бўлиб нурафшон кўзларини қадаб турган ота — оналаримизни эъзозлашимиз, қадрига етишимиз керак. Зероки, ота — оналаримизга хизмат қилиш жаннатга киришнинг асосий воситаларидан биридир.

Ҳар бир ота —она фарзандини дунёга келиш сабачиси бўлибгина қолмасдан, минг машаққатлар билан фарзандини ўстиради, кучоғига олиб ухлатади, йиғлаганда овутади, касал бўлганда атрофида парвона бўлади, бугун роҳатларини йўқотади, ейдиган, ичадиган, киядиган нарсаларини хозирлайди. Бошига мушкул иш тушганда ҳамдард, шодлигига шерик бўлади. Бахтли бўлишини тилайди.

Шунинг учун уларни розилиқларини олиш лозим. Болаларимиз бизни ҳурмат қилиши учун албатта ота — онамизни ҳурмат қилишимиз ҳам фарз ҳам қарз.

Биз ота —оналар билан муносабатда қуйидагиларга амал қилишимиз зарур.

1. Доимо ота онага ҳурматда бўлишга
2. Улар учун ҳамма нарсани аямаслик
3. Ҳурмат қилганимизни бетига солмаслик
4. /азаб қилмаслик
5. Биринчи чақириғи билан лаббай деб жавоб бериш
6. Гаплашганда юзини буриштирамаслик
7. Барча истакларини бажо келтириш
8. Овозни баланд кўтармаслик
9. Рухсатсиз саёҳатга чиқмаслик
10. Уларга қувонч келтиришга интилиш
11. Ота —онани муқаддас ва мўтабар деб билиш.

Ота —онани тириклигида кўнгилларини овлаш, вафотидан сўнг қабрини обод ва зиёрат қилиб туриш, авваламбор инсонийлик белгиси, қолаверса маънавий фазилатдир.

Она алласи умумбашарий қимматга эга, унга миллат, дин, дил ҳалақит бера олмайди, она алласини барча миллат ва элат гўдаклари ҳаммаси бир хил тинглайди ва ором олади, нотинч бола тинчийди, она меҳрини тўсадиган ҳеч бир дин йўқ дунёда. Ҳа кўшиқ она алласидан, Ватан остонадан бошланали. Боланинг бешиги тепасида биринчи бор янграган она алласи умр бўйи эшитадиган дилрабо куйларнинг дебочасидир. Алла оҳанглари онанинг бутун

вужудидан, 72 томиридан оқиб келади. Алла гўдакнинг вояга етказувчи восита бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга замину-замонни тарбияловчи қудратли кўшиқ, мўжизакор санъатдир.

Жаҳонда нимаики оқ бўлса, унга она сути тимсол, нимаики жўшқин инсонпарварлик ва қайноқ бўлса, унга она меҳри тимсол, нимаики чидамли сабр —тоқатли бўлса, она иродаси тимсол, кимдаким пок муҳаббат, меҳри дарёлик даъво этса, онанинг пок қалби тимсол. Шунинг учун ҳам биз она юртим, она тилим деймиз.

Базан фалончи ота —онасини қариялар уйига ташлаб келибди, урибди, ранжитибди деган гапларни эшитганда одам юраги бир қалкиб тушади. Ҳеч қачон ота —онасининг дилини оғритган фарзанд бахтли бўлган эмас, бўлмайти ҳам.

Ота — онасининг мол-дунёсига қизиққан айрим ўғил-қизлар уларни ўлдиришгача борганини матбуот ва телевидение орқали эшитиб қоламиз. қандай қилиб ўз ота —онасига қўл кўтаради?

Биз Улуғбек Мирзонинг ўғли Абдуллатифдан нафратланамиз. Ўйлаб кўринг, Абдуллатиф отасини тож —тахтига эгалик қила олдимми? Ахир ота қарғишини олган Абдуллатиф олти ойда оламдан ўтдику. Бойликка, мансабга ружу қўйган кишилар, вафотидан кейин йиққан молу дунёсини ўзи билан олиб кетибди, деб эшитганмисиз? Йўқ албатта. Шунинг билангики, шоҳ ҳам гадо ҳам кафан билан оламдан ўтган.

А.Навоийнинг «Садди Искандарий» асаридан

«... Ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиғи — сиғи, дод — вой қилиб, жаҳонни мотамзадалиқ билан ғариб айламанг. Менинг танамни тобут ичига солиб, кеча кундуз демай жаҳду — жадал билан юриб Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мазоримга айлансин. Ва лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидан ипни ўтказиб қўйилгани каби, албатта бир қўлимни тобутдан чиқариб қўйинг. Токи бу қўлга ҳалойиқ ибрат кўзи билан боқиб: «Бу панжалар саф тортиб ер юзини ўз қўлига олган эди. Энди бу қўллар дунёдан бўм —бўш кетаётир!» — десинлар. Бу ҳол одамлар учун ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Ривоят

Қадим замонларда Фарғона томонда бир подшоҳ ўтган экан. Унинг яккаю ягона Хумор исмли қизи бўлиб, у кўп нарсаларни онасидан ўрганар экан. Хумор вояга етган сайин совчилар кела бошлабди. Совчиларга шоҳ рози бўлишига қарамай Хумор рад жавобини бераверибди. Подшоҳ хайрон бўлиб қизини чақиртириб сўрабди:

- Қизим, мана сенга шундай насл-насабли улуғ одамлардан совчилар келди, ахир булар ёқмаса, сенга ким ёқади,—дебди.

Шунда қиз:

- Дада куёв бой бўлиши шарт эмас. Ақлли тадбиркор бўлсин,— дебди.

- Қизим ҳали ҳам кеч эмас, биронтасига рози бўл-дебди шоҳ. Ҳаётинг тотли, бой бадавлат, ҳамма сенинг хизматингда бўлади.

Шунда Хумор отасига:

- Начора мени бахтли бўлсин десангиз, саволимни тўғри ечган шоҳми, гадоми, ушанга берасиз. Саволим шуки, - дебди қиз, - дунёда энг карзи кўп киму ҳаққи кўп ким?

Шоҳ хамма ёққа овоза қилиб, шу саволга жавоб берган кишига қизини беришини маълум қилибди. Буни эшитган Хумор ошиқлари, шоҳу — шаҳзодалар кела бошлабди. Шоҳ - шаҳзодалар саволга ҳар хил, яъни «Энг бадавлат шоҳлар, қарздорлар гадолар»,—деб жавоб беришибди.

Бу жавоблар Хуморга маъқул тушмабди. Кунларнинг бирида бу овоза ёш, кучли ва ақлли чўпоннинг қулоғига етибди. Чўпон йигит бахтини синаш мақсадида, шоҳ саройига йўл олибди. Чўпон саройга келса, дарвозабонлар уни ичкарига қўйишмабди. Хумор чўпонни саройга киритишларини буюрибди. Чўпон таъзим билан шоҳ ва Хумор турган хонага кирибди. Чўпонни кўрган шоҳ ғазабланиб: қанча шоҳулар бек-бекзодалар еча олмаган жумбоқни сен ечасанми? — дебди.

Чўпон:

- Маликам саволларига жавобим шуки: дунёда энг ҳаққи кўп одам бу ота —онадир. Чунки улар фарзандларини боқиб, одам қаторига қўшиб қарздор қилганлар. Энг қарзи кўп эса фарзанддир. Болага нисбатан ота-оналарнинг меҳнатини чеклаб бўлмайди,—деб жавоб берибди.

2. Моддий бойликлар ишлаб чиқаришсиз киши ҳаётини қайта тиклаш инсоният жамияти яшashi ва ривожланиши мумкин эмас.

1. Кишилар ўзларини моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш йўли билан ўз кучларини қайта тиклайдилар.

2. Авлодни давом эттирадилар. Ҳаётдан кетганлари ўрнига янгилари яратилади.

Ижтимоий ҳаётнинг киши ҳаётига қайта тиклаш соҳаси турмушдир. Турмуш яшаш усули, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш йўллари ва шакллари дир. У энг аввало уй —жой шароити, овқатланиш, кийим —кечак, умумий овқатланиш муассасалари, коммунал ва медицина хизмати кабилардир. Турмуш жамиятда ишлаб чиқариш муносабатларининг маҳсулидир. Ишлаб чиқариш усули ривожланиши билан турмуш ҳам ўзгаради. Турмушда халқ ёки миллатнинг ўзига хос хусусиятлари ва томонлари ифодаланади. У миллий формада намоён бўлади. Миллий хусусиятлар турмушнинг уй —жой, кийим кечак, озиқ — овқат тўрларида, уй —рўзғорни жиҳозлашда, урф —одат ва маросимларда, мусиқа ва рақсларда, ўйин кулгу ва бошқа маросимларда намоён бўлади.

Турмуш ҳам синфий характерга эга бўлади. Масалан:

1. Феодализмда феодал, савдогар ва амалдорлар.

2. Дехқон, хунарманд ва чорвадорлар турмуши. Улар моддий ва маънавий — ахлоқий асослари жиҳатидан фарқ қилади.

Турмуш иқтисодий тараққиёт натижаларига боғлиқ ҳолда ўзининг ривожланиш қонунларига эга.

1. Турмушни ҳар тарафлама ўзгартириш узок вақт ичида содир бўлади.

2. Эски турмушнинг моддий ва маънавий натижаларини тамомила инкор қилинмайди.

3. Кишиларнинг турмуш шароити ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қай даражада қондиришларига, меҳнат ва ижтимоий — сиёсий фаолиятига, маданий ўсиш ва ахлоқий такомилга, болаларни тарбиясига боғлиқ.

Шундай қилиб, турмуш ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаси бўлиб, ишлаб чиқариш типи, усули ўзгариши билан янги типдаги турмуш вужудга келади.

Оила эса турмушнинг муҳим қисмидир. Ишлаб чиқаришнинг иккинчи томони кишиларнинг бунёдга келтириш, авлодни давом эттириш оилада рўй беради. Ишлаб чиқариш усули ривожланса, ўзгарса оила ҳам тараққий этиб, ўзгариб боради. Ҳар бир ишлаб чиқариш усули ўзига хос оила типини вужудга келтиради. Оила табиий-биологик асосга эга. Оиланинг вужудга келишида икки жинс вакили иштирок этади ва авлод давом эттирилади.

Жамият тараққиётининг турли босқичларига, ишлаб чиқариш муносабатлари характерига қараб оила ҳаётининг (иқтисодий маънавий, табиий-биологик) томони тезроқ ривожланади. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми даврида оилавий муносабатлар табиий-биологик муносабатлар билан чегараланган. Оиланинг иқтисодий асослари ва болалар тарбияси жамоат иши бўлган. Хусусий мулкнинг вужудга келиши билан оила ҳаётининг ҳамма томонларини ўзига бўйсундирди. Оила қуриш, авлодни давом эттириш, оиланинг маънавий ҳаёти муаммоси хусусий мулк манфаатларига бўйсиндирилди. Феодал оиланинг муносабатларида келинни сотиб олиш (қалин тўлаш), зўрлаб эрга бериш ва уйлантириш каби ҳоллар вужудга келди.

Оиланинг эркак ва аёлнинг ўзаро севги ва мойиллиги асосида юзага келиши унинг асосий хусусиятларидан биридир. Никоҳдан ташқарида рўй берадиган муносабатлар маънавийсизлик, ахлоқсизликдир. Оилада бола дунёга келиши билан эр —хотин, ота —она бўлади. Севги, муҳаббат, оила, шахсий иш эмас. Жамиятда шахсий турмуш, оила, ижтимоий ҳаёт билан жамият тараққиёти манфаатлари билан чамбарчас боғлиқдир. Оила олдидаги бурч оилавий турмушнинг қуйидаги томонларини ўз ичига олади.

1. Севги муҳаббат, садоқат ва вафодорлик.

2. Оилада эр —хотин, ота —оналар ва болалар ўртасида ўзаро **ҳурмат**.

3. Эр —хотин ўзаро бир —бирини тарбиялаши: бир —бирини маънавий маданий ва ахлоқий юксалиши учун ёрдамлашиш **керак**.

4. Эр-хотининг ижтимоий фаолияти ва оилада рўзғор ишларини олиб боришда бир —бирига ёрдам бериш.

5. Болалар тарбияси учун ғамхўрлик қилиш. Болалар тарбияси ота — онанинг ахлоқий бурчигина эмас, балки ҳуқуқий мажбурияти ҳамдир.

Ёш бўғинни тарбиялашда шубҳасиз, ижтимоий тарбия системаси ҳам асосий роль ўйнайди. Оилада бўлажак фуқаронинг характери, дунёқараши ва ахлоқий қиёфаси пойдевори қўйилади.

Кўпчилик ота —оналар фарзандлари тарбиясига катта ижтимоий вазифа сифатида муносабатда бўлиб, уларни жамиятга муносиб кишилар қилиб тарбияламоқдалар.

Бироқ, ёшлар ўртасида ишқмас текинхўрлар, ўғрилар, олифталар, безорилар учраётган экан, бу энг аввало оила тарбиясининг камчилигидир. (мақол: куш уясида кўрганини қилади). Оилада болаларни тўғри тарбиялашнинг иккинчи асосий шарти оиладаги ахлоқий вазият, ота — онанинг ўзаро муносабати, бошқаларга муносабат, болаларга муомаласи, қисқаси ота — онанинг инсоний қиёфаси болалар онгида чуқур из қолдиради. Болалар ота — онасининг кўп хислатларини ўзлаштириб олади ва улғайгач ундан фойдаланадилар. Оила тарбияси жуда мураккаб ва кўп қирралидир.

Шундай қилиб, оила ёш авлодни умуминсоний ахлоқ, маънавий пок, халоллик, садоқатлик, ватаниарварлик, комил инсонийлик руҳида тарбиялашнинг муҳим омилидир.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Ота-онага ҳурмат, 2. Падар, 3. Бузруквор, 4. Волида, 5. Оила, 6. Муҳаббат, 7. Никоҳ, 8. Оиланинг биологик асоси, 9. Ҳуқуқий асос, 10. Ахлоқий асос.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ота-онага ҳурмат тарбияси
2. Оиланинг маънавий-ҳуқуқий асослари
3. Никоҳ, оила ва фарзанднинг муносабати

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Истиклол ва маънавият». Т., «Ўқитувчи» 1994.
2. А.Иброҳимов. Х.Султонов, Н.Жўраев, «Ватан туйғуси» Т. «Ўзбекистон» 1996 йил.
3. Исмоил—Ал Бухорий. Ҳадис, 1-2-3 томлар. 1990-1994Й.
4. Ат—Термизий. Ҳадислар. «Шарқ юлдузи» 1990 йил.
5. Ахлоқ ва одобга оид ҳадислар. Т., «Фан» 1990 йил
6. Кайковус, «қобуснома» Т. «Ўқитувчи» 1968 йил.
7. Юсуф Хос Хожиб «қутадғу билиг» Т. «Фан» 1972 йил.
8. Маънавий камолот омиллари. Т. «Университет» 1996 йил.
9. Анвар Зиё «Оила ва Ватан рамзи», «Тафаккур» журнали, 1995 йил, 2-сон.
10. Алимардонова О., қ.Назаров. «Ҳаёт ва турмуш одоби», Т. «Шарқ» 1996 йил.
11. Маънавият асослари. Ўқув қўлланмаси. Т. 2000 йил.
12. А.Абдурахмонов, М.Бойдедаев, Э.Бозоров. «Дин ва сиёсат» Наманган 2001 йил.

17—мавзу: Ҳуқуқий саводхонлик, қонун ва итоаткорлик, давлат тузумига ҳурмат-шаҳс маънавий-маърифий баркамоллигининг мезони.

РЕЖА

1. Демократия—маънавият кўзгуси.
2. Ҳуқуқий саводхонлик
3. Давлат, жамият ва шахс.

1. Истиклол натижалари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида турлича намоён бўлади. Табиийки, маънавий ҳаётда у, ижтимоий — иқтисодий ва сиёсий соҳалардан фарқли ўлароқ, ўзгача маъно касб этади. Маънавиятда эса қилинажак ишларни аниқлаб олиш бир мунча мураккаб ва қийиндир. Негаки, маънавият борасидаги ишлар фақатгина келажакка қаратилиб қолмай, айти пайтда маълум маънода ўтмишга ҳам қаратилади. Энг аввало, маданий меросга, замонавий, миллий маънавий қадриятларга тўғри муносабатда бўлиб, уларни миллий тараққиёт талаб этган даражада тиклаш, ривожлантириш, истиқлолга хизмат қилдириш лозим.

Президентимиз И.А.Каримов маънавиятни иқтисодиёт билан узвий бир тарзда юксалтирилишини, Ўзбекистонда мустақил ривожланган ҳуқуқий демократик, фуқаровий жамиятни қуришнинг устун йўналиши деб белгилади. Маънавият мураккаб ва кўп таркибли тушунча. У инсон онги, тафаккури, эътиқодини ҳам, ҳозирги замон илмий ва бадиий ижод ютуқларини ҳам, ўтмиш маданий меросини, халқни урф - одатлари, анъана ва маросимларини ҳам, дин ва диний амалиётини ҳам қамраб олади. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, демократия билан маънавият ҳам узвий боғлиқ бўлади. Жумладан, Ўзбекистон — келажак буюк. Демократия инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, лини, ижтимоий ахлоқи, сиёсий эътиқодларидан катъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир. Инсониятни босиб ўтган тараққиёт йўли яна шундан далолат берадики. Демократия ўз —ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлли ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб ҳаётнинг аччиқ — чучугини обдан тортиб, кейин айтиш мумкинки, ҳатто фожеали тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришишиш мумкин. Демократик давлат ва жамиятни қуриш, ҳақиқий демократик қадриятларни вужудга келтириш — бизнинг бош концепциямиз ва миллий равиқимиз асосидир.

- Янгиланган жамиятнинг сиёсий давлат тузилиши инсонга сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишни қафолатлаши керак.

- Ижтимоий — маънавий соҳада бу қуйидагиларни билдиради:

- инсонпарварлик ғояларига содиқлик. Бу ғояларнинг олий мақсади инсон, унинг ҳаёти ва шахсий дахлсизлиги, эркинлиги, шон —шарафи ва қадр — қиммати, яшаш жойини танлаш ҳуқуқи;

- маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш. Халқнинг маданий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш. Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш. Ўзбек халқи яратган миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш ва Ўзбекистонга қайтариш;

- Қадимги замонавий маданий бойликларни, адабиёт ва санъатни бойитиш, билиш ҳамда кўпайтириш. Халқнинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилини ривожлантириш;

- У тилнинг давлат мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш, республика ҳудудида яшовчи халқларнинг миллий маданиятлари ва тилларига ўзаро ҳурмат билан муносабатда бўлиш;

- Ҳурфикрлик, виждон ва дин эркинлиги қоидаларини қарор топтириш. Ҳар бир инсон ўз эътиқоди ва динига амал қилиш, ўзининг диний меросларини бажо келтириш ҳуқуқига эга бўлиши;

- ижтимоий адолат қоидаларини рўёбга чиқариш, аҳолининг энг ночор қатламлари — кексалар, ногиронлар, етим — есирлар, кўп болали оилалар, ўқувчи — ёшларнинг давлат томонидан ижтимоий муҳофазага эга бўлган кафолатли ҳуқуқларини таъминлаш;

- ҳамма учун маъқул, сифатли тиббий хизматни таъминлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, чақалоқлар ўлимини камайтириш, одамлар умрини узайтириш бўйича самарали чора — тадбирларни амалга ошириш;

- умумий таълим олиш, касбни ва тегишли махсус тайёргарликни ўтишни эркин танлашда барчага баробар ҳуқуқ бериш;

— ижоднинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун шарт — шароитлар яратиш, маънавий мулкни ҳимоя қилиш.

Кишилар шуни аниқ ва равшан англаб етишлари керакки, маънавий потенциални илдам ривожлантирмай туриб, республиканинг чинакам мустақил, демократиясини равақ топишини таъминлаб бўлмайди.

Республикамиз ҳам миллий давлатга хос бўлган ижтимоий — иқтисодий, маънавий камолот йўлини белгилаб, ўз моделини яратмоқда. Демократик республикамизда ҳозирги ва келажак авлоднинг тақдири биз қандай давлат қуришимизга боғлиқ. Биз қурадиган жамият Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши, миллий қадриятлари ва маданиятларини қайта тиклаш инсоннинг маънавий — ахлоқий баркамоллигини таъминлаш, айтилиши вақтда умуминсоний қадриятларга асосланиши лозим. Бу йўлда демократия ва маънавият уйғунлашуви даркор.

2-Инсон ва унинг ҳуқуқи, эркинлиги, ҳуқуқий саводхонлик ҳозирги замоннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Бизнинг халқимиз тоталитар сиёсий тузум ҳукмронлик қилган узоқ йиллар давомида инсон ҳуқуқларига доир халқаро миқёсда қабул қилинган муҳим ҳужжатлар: Декларация, Конвенция, Шартнома ва битимлардан хабарсиз қолиб келган.

Инсон ҳуқуқлари масаласи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у давлатнинг қай даражада ривожланишини кўрсатувчи мезон сифатида намоён бўлади.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритган кундан эътиборан Инсон ҳуқуқлари, ҳуқуқий саводхонлик масаласига жиддий эътибор бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2 — бўлими айтилиши мана шу муҳим масалага бағишланади. Унда инсон ва фуқаронинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари алоҳида моддаларда баён қилинди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин қисқа давр ичида инсон ҳуқуқлари масаласи билан шуғулланувчи миллий институтлар ташкил топди.

Шаҳар ва қишлоқлардаги аҳоли ўртасида, мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳуқуқий маданиятни, ҳуқуқий саводхонликни ривожлантириш мақсадида муҳим амалий тадбирлар белгиланиб, уларда ҳуқуқшуносликка доир махсус курсларни ўқитишни режалаштириш бўйича иш олиб борилмоқда.

Ҳуқуқий саводхонлик халқимиз орасида қанчалик ривожланса, қанчалик юксак чўққига чиқса, маънавиятимиз шунчалик бойийди. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни алоҳида худоса қилиб айтишимиз мумкинки, демак, ҳуқуқий саводхонлик маънавий етукликнинг мезони.

3. Давлат халқ иродасини ифода этиб унинг мафаатларига хизмат килади, Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул ҳисобланади. Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устивор бўлиши керак. Чунки, давлатни ташкил қиладиган ҳам, давлатни давлат қиладиган ҳам инсоннинг ўзидир. Давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини назорат қилиши ва кўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қондани ҳамма тан олиши, бу қондага ҳамма итоат этиши шарт.

Давлатни ташкил этишда уни ҳуқуқий жиҳатдан асосланмоғи лозим. Ҳуқуқий давлат барча фуқароларнинг қонун олдидаги ҳуқуқий тенглигини, қонун устиворлигини, жамиятни, шахс манфаатлари ҳимоя қилиниши ва аҳолининг хавфсизлигини кафолатлаши лозим.

Бундай маърифатли давлат куриш учун эса, узоқ давр мобайнида фуқараларимизда шаклланиб келган мутелик, бепарволик, ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини чуқур англолмасликлари ҳамда шу каби иллатлардан халос бўлиш жуда муҳимдир.

Жамоат деганда маълум худудий бирликдаги кишиларнинг бир-бири билан ўзаро муносабатлари тушунилади. Жамоат ҳам давлатнинг асосий таркибидаги бир бўлаги ҳисобланади, чунки жамоат қанчалик ривожланса, бир —бири билан бўлган муносабатлари қанчалик шаклланса, давлат ҳам шунчалик-тараккий этади.

Ижтимоий муносабатларнинг дастлабки ва бирламчи асоси, уларни келтириб чиқарувчи манбаи шахс ҳисобланади. Шахс бир қатор ижтимоий — гуманитар фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Шахс эҳтиёжлари унинг манфаатлари орқали намоён бўлади. Мафаатлари эса уни мақсадли фаолиятга йўллайди. Кишиларнинг ижтимоий муносабатлари, уларнинг ҳуқуқларида, энг аввало манфаатлари тарзида намоён бўлади. Бу эса ўз навбатида шахс фаолиятининг мақсадини, мазмунини, моҳиятини ифодалайди.

Карл Маркс ва Фридрих Энгельс томонидан асос солинган ижтимоий фаолият ва муносабат объекти тўғрисидаги назария, Ч.Кули, Р.Даредоф, Р.Минтон, Р.Мертонларнинг шахс роли назарияси ва бошқа шу кабилар шахс тўғрисидаги тушунчаларни ойдинлаштиради. Шахс фаоллиги унинг ҳаётини бошқариш билан қадриятларини намоён қилиш билан касб танлашини амалга ошириш билан боғлиқ бўлади. Шахснинг ҳаёт йўлидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб бориш, ўрганиш масаласи ҳам маънавиятда муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Инсон, шахс жамиятдан мустақил равишда, алоҳида яшамайди, бу жихатдан у жамият ва табиатаинг маҳсулидир. Шахс пассив эмас. Кўп шахслар ҳаракатидан тарихий жараён таркиб топади. Демак, ҳар бир тарихий давлат, ҳар бир асрдаги одамлар тарихини ўрганилганда уларни айна пайтда ўз турмуш тарзининг муаллифлари, иштирокчилари, бунёдкорлари сифатида тасаввур қилинади.

Давлат, жамоат ва шахснинг биргаликдаги муносабати маънавий жихатдан юқори даражада бўлса, бу ерда ривожланиш ҳам юқори даражада бўлади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Демократия, 2. Ҳуқуқ, 3. Ҳуқуқий саводхонлик, 4. жамият, 5. Шахс, 6. Давлат ва жамият, 7. Жамият ва шахс, 8. Инсон ҳуқуқлари, 9. Ҳуқуқий давлат, 10. Фуқаролик жамияти.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Демократия-маънавият кўзгуси деганда нималарга эътибор қаратилган?
2. Инсон ҳуқуқларининг маъно мазмуни
3. Давлат, жамият ва шахснинг ўзаро диалектик алоқалари

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Т. «Ўзбекистон» - 1998 йил.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари». Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Абдурахим Эркаев «Маънавият-миллат нишони». Т. «Маънавият» 1997 йил.
4. Имомназаров М. «Миллий маънавиятнинг такомил босқичлари». Т. «Шарқ» 1996 йил.
5. «Истиқлол ва маънавият». Наманган 1997 йил.
6. «Инсон ҳуқуқлари». Т. «Ўзбекистон» 1997 йил.
7. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Т. 2000 йил.
8. А.Абдурахманов, М.Бойдедаев, Э.Бозоров. «Дин ва сиёсат». Наманган, 2001 йил.
9. маънавиятимиз юлдузлари. (Хайруллаев М ва бошқалар). Т. 2001 йил.